

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі ұсынған

Т.Н.Ермекова
Ж.К.Отарбекова
Р.Н.Мұнасаева

ҚАЗАҚ ТІЛІ

Жалпы білім беретін мектептің 5-сыныбына арналған оқулық

5

ӘОЖ 373. 167.1
КБЖ 81.2 Қаз-922
Е 69

Шартты белгілер:

– Тыңдалым және айтылым

– Оқылым

– Жазылым

– Әдеби тіл нормалары

– Сұхбат

– Ойтүрткі

– Ойталқы

– Ғибратты сөз

– Деңгейлік тапсырма

– Ізденімдік тапсырма

– Үй тапсырмасы

– Жағдаяттық тапсырма

– Артық болмас білгенің

Е 69 Ермекова Т.Н. ж.б.

Қазақ тілі: жалпы білім беретін мектептің 5-сыныбына арналған оқулық. / Т.Н.Ермекова, Ж.К.Отарбекова, Р.Н.Мұнасаева. – Астана: Арман-ПВ баспасы, 2017. – 144 бет.

ISBN 978-601-318-016-8

Оқулықта оқушылардың дүниетанымын кеңейтіп, алған білімдерін өмірде қолдана білуге машықтандыратын, сонымен бірге қосымша ізденісті, қазіргі ақпараттық технологияның кең мүмкіндіктерін пайдалануды, шығармашылықпен жұмыс жасауды қажет ететін тапсырмалар қамтылды. Сондай-ақ негізгі материалдармен бірге танымдық мәліметтер, қосымша ақпараттар берілген.

ӘОЖ 373. 167.1
КБЖ 81.2 Қаз-922

© Ермекова Т.Н.,
Отарбекова Ж.К.,
Мұнасаева Р.Н., 2017
© «Арман-ПВ» баспасы, 2017

ISBN 978-601-318-016-8

Барлық құқығы қорғалған. Баспаның рұқсатынсыз көшіріп басуға болмайды

Алғы сөз

Қымбатты оқушы!

Әлемдегі ең бай тілдердің қатарына енетін қазақ тілі әлеміне қош келдің!

Қазақ тілі – Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі. Мемлекеттік тіл қоғамның барлық саласында қызмет етеді. Тілдің басты қызметі – қарым-қатынас құралы болу. Ол халық тарихымен бірге жасап, ұрпақтан ұрпаққа қызмет етіп келеді. Тіл арқылы адамның сөздік қоры байып қана қоймайды, таным көкжиегі кеңейеді, білім-білігі молаяды. Тіл – өзінді танып, дамытудың, сондай-ақ әлемді танудың негізгі құралы.

Қолыңдағы оқулық күнделікті сәлемдесуден бастап, мәдени қарым-қатынас, киіну мен бос уақытты дұрыс өткізу, адамның сырт келбеті мен мінезі, отбасындағы дәстүрлер мен мерекелер, жануарлар әлемі мен өсімдіктер дүниесі, көліктер мен жол белгілері, аспан әлемінің құпиясы сияқты қызық мәліметтермен таныстырады. Бұл тақырыптардың барлығы қазақ тілінің өзіндік ерекшеліктерімен, ережелерімен байланыстыра оқытылатындықтан, әр тақырыпқа мұқият дайындықпен келген жөн. Өйткені оқулық тек пәндік білім беріп қана қоймайды, кең ауқымды дағдыларды қалыптастыруға да жол ашады.

Қазіргі заман оқушысы ізденімпаз, жан-жақты болуы тиіс. Сондықтан «Қазақ тілі» оқулығынан алған біліміңді күнделікті өмірде қолдана білуге, тапсырмаларды шығармашылықпен орындауға тырыс. Оқулықтағы мәтіндер сенің дүниетанымыңды кеңейтуге жол апса, тапсырмалар күнделікті тұрмыста қазақ тілін дұрыс қолдана білуге машықтандырады. Кейбір тапсырмалар қосымша ізденісті, қазіргі ақпараттық технологияның кең мүмкіндіктерін пайдалануды, шығармашылықпен жұмыс жасауды қажет етеді. Мұның бәрі ана тілінің құдіретін сезіндірумен бірге сенің де тұлға ретінде қалыптасуыңа ықпал ететінін білгейсің. Біз сені ойын ауызша және жазбаша сауатты жеткізе алатын, ой-өрісі дамыған, туындаған мәселелерді орнымен шеше алатын, шынайы өмірге бейім, жаңашыл ұрпақ болады деп сенеміз.

Жас өрен! Сен жаңа ақпараттық-технологиялық заманның өкілісің! Еліміздің өркендеуіне үлес қосатын ерен тұлға екеніңді ұмытпа. Қазақстанды бәсекеге қабілетті елдер қатарына қосатын да сен сияқты тәуелсіз елдің ұландары. Білім жолында сәт сапар тілейміз!

Авторлар ұжымы

МӘДЕНИЕТ: ТІЛ ЖӘНЕ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС

§1. Ана тілі – ұлт байлығы

1. Өлеңді мәнерлеп оқып, негізгі ойды анықтаңдар.

«Ана!» – десем, ана тілі ойға оралар,
Баладай қуанарсың тойға барар.
Тыңдасаң көне аңыздан көркем нақыл,
Олжам да қанжығама байлап алар.

Тере білсек бір-бір ауыз қара өлең,
Неше миллион інжу-маржан шамамен?!
Қанша гүлден қазақ тілі бақшасы,
Қандай дана өлшер қандай бағамен?!

Ана тілі

Ерке тіл, еркелеткіш тілім – кенім:
Еркежан, айналайын, күнім менің,
Ақ ботам, қоңыр қозым, алтын айым.
Қанша рет жүрек толқып, сүйінгенің!

Жұпарлы қырда алуан гүлдер таптым,
Өміршең өзіміздің тілден таптым.
Тіл екен жемістісі, жұпарлысы
Аялап халық баққан гүл мен бақтың.

(Мұзафар Әлімбаев)

1. Ана тілінің байлығын көрсетуде ақын қандай тіркестер қолданған?
2. 3-шумақтағы сөздерді оқығанда қандай ойға келдіңдер?
3. Ана тілі туралы тағы қандай өлең білесіңдер?

Қанжыға – аттың ерінің артқы жағына заттарды байлайтын ұзынша бау.
Қара өлең – әр жолы он бір буынды болып келетін өлеңнің ежелгі түрі.
Кен – бұл жерде: байлық, асыл қазына.

2. Жазушы Шерхан Мұртазаның тіл туралы пікірін (01.mp3) тыңдап, өз сөздеріңмен айтып беріңдер.

3. Нақыл сөздерді түсініп оқып, жатқа жазыңдар. Дауысты дыбыстардың астын бір, дауыссыз дыбыстардың астын екі сызықпен сызыңдар.

- Ана тілің алпыс тілге татиды.
- Ана сүті бой өсіреді,
Ана тілі ой өсіреді.
- Туған ел – тұғырың,
Туған тіл – қыдырың.
- Тіл мәртебесі – ел мәртебесі.

4. Берілген ақпараттан өздерің үшін ең маңыздысын таңдап алып, жалғастырыңдар.

Маңызды ақпарат

Қазақ тілі 1989 жылы мемлекеттік мәртебе алды.

Қазақ тілі – Қазақстанда ғана емес, басқа да елдерде (Ресей, Өзбекстан, Моңғолия, Қытай, Түркия, т.б.) тұратын қазақтардың да ана тілі.

Маңызды ақпарат

Қазақ тілі дүниежүзіндегі ауызша және жазбаша тіл мәдениеті қалыптасқан алты жүз тілдің және мемлекеттік мәртебеге ие екі жүз тілдің қатарында тұр.

Соңғы шыққан «Қазақ әдеби тілінің сөздігіне» 150 мыңнан астам сөз бен тіркес енген. Бұл – ана тіліміздің қаншалықты бай екенін көрсетеді.

5. Оқылым және тыңдалым материалдары негізінде «Қазақ тілі – бай тіл» деген тұжырымды «ПОПС формуласы» бойынша дәлелдеп жазыңдар.

1-сөйлем: «Менің ойымша, ... »

2-сөйлем: «Мен оны былай түсіндіремін: ... »

3-сөйлем: «Оны мынадай деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын: ... »

Соңғы сөйлем: «Осыған байланысты мен мынадай қорытынды шешімге келдім: ... »

§2. Тіл – қатынас құралы

1. Түркияда оқитын Жазира сіңлісі Елданамен WhatsApp арқылы сөйлесті. Рөлге бөліп оқыңдар.

Сәлеметсің бе, Елдана! Елге жақсы жеттіңдер ме?

Сәлеметсіз бе, әпкетай! Біз жақсы жеттік.

Қалай Түркия ұнады ма?

Әрине, ұнады. Бірақ үйімді, достарымды сағынып қалдым.

Мен де сағынып жүрмін. Туған жерге жер жете ме? Қаникулда барамын. Сау бол, ботақан! Менен бәріне сәлем айт!

Тезірек келіңіз! Астананың қалай құлпырып кеткенін көресіз! Сау болыңыз!

1. Сұхбатқа неше адам қатысып тұр?
2. Мәтіннен қандай тілдік ерекшелік байқадыңдар?
3. Қашықта тұратын адамдардың бір-бірімен пікірлесуінің қандай мүмкіндіктері бар?

- 2. Диалогті өздерің аяқтап, қорытынды жазыңдар.

Мұғалім: Балалар, адамға тіл не үшін керек?

Оқушылар: Сөйлеу үшін!

Мұғалім: Ал сөйлеу не үшін қажет?

Азамат: ...

Әлия: ...

Менің қорытындым: ...

Дыбыс – дыбыстау мүшелері (тіл, ерін, тіс, көмей, өкпе, т.б.) арқылы жасалып, құлаққа естілетін үн. Дыбыстардан сөз құралады. Ал **әріп** – дыбыстың жазудағы таңбасы. Ол көзге көрінеді, бірақ құлаққа естілмейді. Қазақ әліпбиінде 42 әріп бар. Оның 28-і төл дыбыстарды таңбалайды: а, ә, е, о, ө, ұ, ү, ы, і, б, г, ғ, д, ж, з, й, к, қ, л, м, н, ң, п, р, с, т, у (дауыссыз), ш.

Кірме сөздердегі дыбыстарды мына әріптер таңбалайды: в, ф, х, ц, ч, щ, э, һ, ё. Қазақтың төл сөздерінде және кірме сөздерде кейде дара, кейде бірнеше дыбыс қосындысын таңбалайтын әріптер: у, и, я, ю.

Кірме сөздерде кездесетін дыбыстық мәні жоқ әріптер: ь, ъ.

Тіл дыбыстары **дауысты** және **дауыссыз дыбыстар** болып екіге бөлінеді.

- 3. Төл және кірме сөздерге бірнеше мысал келтіріп, дыбыстарды сызба бойынша талдаңдар.

Мысалдар	Төл дыбыстар	Кірме сөздердегі дыбыстар

- 4. Көп нүктенің орнына тиісті сөздерді қойып жазыңдар. Осы үлгіде өздерің де өлең жазып көріңдер.

- Екі көзің не үшін керек?
- ... көру үшін!
- Екі қолың не үшін керек?
- Елге ... үшін!
- Құлақ деген не үшін керек?
- ... тыңдау үшін!
- Жүрек деген не үшін керек?
- ... қыңбау үшін!
- Тіл мен жағың не үшін керек?
- ... айту үшін!
- Ал аяғың?..
- Шетте жүрсем, туған жерге ... үшін!

(Қадыр Мырза Әлі)

§3. Тіл – бірлік құралы

1. Мәтінді түсініп оқыңдар. Өткен сабақтағы оқылым материалынан бұл мәтіннің құрылымында қандай айырмашылық бар екеніне назар аударыңдар.

Біз Қазақстанға 1944 жылы Грузияның Түркияға шегаралас Ахалкалак деген қаласынан жер аударылғанбыз. Ол кезде мен ес біле қоймаған жас баламын. Өзінің даласындай дарқан, пейілі кең қазақ халқы бізді жақсы қарсы алды. Бір бөлмелі үйінің бір бұрышын, екі бөлмелі үйінің бір бөлмесін босатып беріп, бүтінін бөліп, жартысын жарып беріп, аман-есен бейбіт күнге жеткізді.

Ұлтым әзірбайжан болғанымен, қазақтың қадірлі қызы болып жүргенім – осы тілдің арқасы. Қазақтың тілі киелі, киелі тіл жүрген жерде күйе жұқпайды.

(Асылы Осман)

- ?
1. Мәтінге қандай тақырып қояр едіңдер?
 2. Асылы Османның осы әңгімесінен нені байқадыңдар?
 3. «Бүтінін бөліп, жартысын жарып» деген тіркестердің мәнін қалай түсінесіңдер?
 4. Қазақ тілін еркін меңгерген өзге ұлт өкілдерінен тағы кімдерді білесіңдер?

Жер аударылып келгендер – басқа елден еріксіз қоныс аударғандар.
Киелі – қасиетті.

- ✓ 2. Түсініп оқып, жаттап алыңдар. Тірек сөздерді анықтап, дыбыстық талдау жасаңдар.

Қазақ тілі 2025 жылға қарай өмірдің барлық саласында үстемдік етіп, кез келген ортада күнделікті қатынас тіліне айналады.

Қазақстандықтардың басын біріктіруші фактор – қазақ тілі, сондықтан мемлекеттік тілдің мәртебесін баршамыз бірігіп көтеруіміз керек.

(Нұрсұлтан Назарбаев)

- 🎧 3. Мұхтар Шахановтың кітабынан алынған үзіндіні (02. mp3) тыңдап, көтерілген мәселені түсіндіріңдер.

- ? 4. Төмендегі мәтінді оқып, деңгейлік тапсырманы орындаңдар.

1-деңгей. Соңғы 3 сөйлемдегі дыбыстарды дауысты, дауыссыз түрлеріне топтастырып жазыңдар.

2-деңгей. Өздерің ізденіп, осыған ұқсас мәтіндер табыңдар.

3-деңгей. Грейстің жазбасы мен Асылы Османның естелігіндегі ақпаратты салыстырып, Венн диаграммасына түсіріңдер.

Ең алдымен «Сәлеметсіз бе? Менің атым – Грейс. Мен Таразда тұрамын. Тараз – әдемі қала. Рақмет!» деген сөздерді үйрендім. Қала бірден ұнады. Тал-терегі, ағашы көп екен. Адамдары да қонақжай, бауырмал. Содан соң бұл қаланың ауа райы ұнады. Қазақ тілін үйрену алғашында қиынға соқты. Мұғалімдерге рақмет. Қазақ тілін үйрену үшін барлық жағдай жасалған.

(Филиппиннен келген Грейс Педригалдың жазбасы)

5. Тіл туралы нақыл сөздермен танысыңдар. Жұпта бір-біріңмен талқылаңдар. «Т кестесін» толтырыңдар.

Нақыл сөздер	Түсіндірме (комментарий)
--------------	--------------------------

- Тіл – достықтың алтын көпірі.
- Тіл – ақылдың өлшемі.
- Әдеп басы – тіл.
- Аузы құлып сандықты тіс ашпаса, тіл ашады.

6. Қазақ тілін үйреніп жүрген өзге ұлт өкіліне достық көңілдеріңді білдіріп, хат жазыңдар. Хат мәтінінің кіріспесінде өздерің жаттаған Елбасы Н.Назарбаевтың сөзінен үзінді, негізгі бөлімінде төмендегі сөздер болсын. Соңында өздеріңді таныстыруды ұмытпаңдар.

Мұратыңызға жетіңіз! Сәттілік тілеймін! Мерейіңіз үстем болсын! Нұр жаусын! Айыңыз оңынан тусын!

§4. Тіл тазалығы

1. Ұялы телефондағы жазбалардан алынған сұхбатты рөлге бөліп оқыңдар.

Привет! Сұрағыма неге жауап жазбадың?

Ааа, соткам өшіп қалыпты. Не болды?

Субботада паркке барасың ба?

Кімдер барады?

Почти бәріміз.

Пока білмеймін. Мамам не дейді?

Короче, барсаң, айтарсың.

Ок! Пока!

1. Сұхбаттың басты кемшілігі неде? Мұндай кемшілік өздеріңде кездесе ме?
2. Тіл тазалығына нұқсан келтіріп тұрған сөздерді дұрыс нұсқасымен ауыстырып, сұхбатты қайтадан жүргізіңдер.

Дауысты дыбыстар өкпеден шыққан ауаның кедергісіз шығуынан пайда болады, олар тек үннен тұрады. Қазақ тілінде 9 төл дауысты дыбыс бар: а, ә, е, о, ө, ұ, ү, ы, і.

Жіктелуі:

- тілдің қатысына қарай: **жуан**: а, о, ұ, ы; **жіңішке**: ә, ө, ү, і, е;
- жақтың қатысына қарай: **ашық**: а, ә, о, ө, е; **қысаң**: ы, і, ұ, ү;
- еріннің қатысына қарай: **еріндік**: о, ө, ұ, ү; **езулік**: а, ә, ы, і, е.

2. «Сөз», «үлгі», «орақ» сөздеріндегі дауысты дыбыстарды тілдің, жақтың, еріннің қатысына қарай жіктеп жазыңдар.

Үлгі: астық

а – тілдің қатысына қарай – жуан, жақтың қатысына қарай – ашық, еріннің қатысына қарай – езулік.

ы – тілдің қатысына қарай – жуан, жақтың қатысына қарай – қысаң, еріннің қатысына қарай – езулік.

3. Ақын Тұрсынхан Әбдірахманованың ана тілі туралы өлеңін (03. mp3) тыңдаңдар. Негізгі ойды табыңдар.

4. Берілген мәтінге сәйкес кіріспе, негізгі және қорытынды бөлімдерді қамтитын қарапайым жоспар құрыңдар.

Сөз өнерін қазақ халқы аса жоғары бағалаған. Сөзді киелі деп те түсінген.

Қазақ мақалы «Адамға келер он бөленің тоғызы – тілден» деп сақтандырады. «Тіземнен сүріндірсең де, тілімнен сүріндіре көрме» деген тілекті айтушы да ата-бабаларымыз. «Ат жүйрігі айырады, тіл жүйрігі қайырады» деген мақалдың мазмұны «кеткенді келтіріп, кемтігінді толтыратын да тіл» дегенді аңғартпай ма?! Тілді аса жоғары бағалағанын, сөзді құдіретті деп танығанын халықтың осындай қазыналы сөздерінен де аңғаруға болады.

Тіл мәдениеті үшін күрес екінші бір тілді мұқату үшін күрес емес, ана тілі қызметінің өрісін кеңейту, оны білім мен тәрбие, таным мен түсініктің мықты құралына айналдыру үшін күрес.

(Нұргелді Уәли)

5. Деңгейлік тапсырманы орындаңдар.

1-деңгей. Тыңдалым мәтінінен 2 сөзге дыбыстық талдау жасаңдар.

2-деңгей. А.Құнанбайұлының, Қ.Мырза Әлінің тіл тазалығы жөніндегі өлеңдерінен үзінді жазыңдар.

3-деңгей. Мектепте «Тіл тазалығы» іс-шарасы өтетіні жөнінде хабарландыру жазыңдар.

6. Тіл тазалығы жөнінде 5 мақал жазыңдар. Мақалдардағы негізгі ойды анықтап, өз пікірлеріңмен қорытындылаңдар.

§5. Жеті жұрттың тілін біл

1. Мәтінді түсініп оқып, жанрлық ерекшелігін анықтаңдар.

Әлемдегі ең жас полиглот

Төрт жасар мәскеулік Бәлла Девяткина әлемнің жеті тілінде сөйлейді (орыс, ағылшын, француз, испан, араб, қытай, неміс). Ол екі жасынан бастап анасымен бірге тілдерді меңгере бастаған. Күнделікті шет мемлекеттің мұғалімдерінен сабақ алады. «Таңғажайып адамдар» шоуында Бәллаға шет тілдерінде сұрақтар, мәтіндер мен тапсырмалар берілді. Арманындағы сыйлығын алу үшін ол қойылған талаптардың бәрін еш қиындықсыз орындап шықты. Кішкентай Бәлла қазылар алқасының жүрегін бір көргеннен баурап алды. Оның фантастикалық мүмкіндіктері ешкімді бейжай қалдырмады.

(<http://www.inform.kz.../alemdegi-en-zhas-poliglot-7-tilde-soyle...>)

1. Бәлланың мұндай мүмкіндікке ие болуына не әсер етті деп ойлайсыңдар?
2. Қалай ойлайсыңдар, бірнеше тілді меңгеруге кез келген баланың шамасы жете ме?

Дауыссыз дыбыстар өкпеден шыққан ауаның кедергіге ұшырап шығуынан пайда болады. Олар үн мен салдырдың қатысынан жасалады.

Қатаң дауыссыздар тек салдырдан тұрады.

Ұяң мен үнді дауыссыздарын айтқанда үн мен салдыр қатысады. Ұяңда салдыр басым болса, үндіде үн басым болады.

Қазақ тілінде 19 төл дауыссыз дыбыс бар. Олар: б, г, ғ, д, ж, з, й, к, қ, л, м, н, ң, п, р, с, т, у, ш.

Жіктелуі:

- **қатаң дауыссыздар:** к, қ, п, с, т, ш.
- **ұяң дауыссыздар:** б, г, ғ, д, з, ж.
- **үнді дауыссыздар:** й, л, м, н, ң, р, у.

2. Төмендегі сөздерге дыбыстық талдау жасаңдар.

Үлгі: хат

х – кірме сөздерде кездесетін дыбыс;

а – тілдің қатысына қарай жуан, жақтың қатысына қарай ашық, еріннің қатысына қарай езулік дауысты дыбыс;

т – қатаң дауыссыз төл дыбыс.

Сұхбат, дыбыс, достар.

 3. Басқа тілді қазақ тілі арқылы үйренудің маңызы қандай? Ана тілі туралы өлеңді (04. mp3) тыңдаңдар.

 4. Нақыл сөздерді қатыстырып, «Көп тіл білу мін емес, тек қойыртпақ тіл емес» тақырыбында өз ойларыңды жазыңдар.

- Жеті жұрттың тілін біл,
Жеті түрлі білім біл.
- Көп тіл білген көпті ілер.
- Көп тіл білу – өмір талабы.

 5. Көрнекті полиглот тұлғалар туралы ізденіс жұмысын жасап, кестеге түсіріңдер.

Полиглот тұлғалар	Туған жері	Игерген тілдері

 6. Шет мемлекеттерге барғанда аса қажет болатын 5 сөзді атап, олардың орыс және ағылшын тілдеріндегі баламаларын жазыңдар. Бір сөзге дыбыстық талдау жасаңдар.

§6–7. Сөйлеу мәдениеті. Амандасу, қоштасу

 1. Мәтінді түсініп оқып, негізгі және қосымша ақпаратты анықтаңдар.

Ел мол жиналышты: ақ сақалды қарттар, егде кісілер, жігіттер мен бозбалалар да жүр.

– Әне, келе жатыр... Әне, келе жатыр, – деп күбірлесе бастады жиналғандар.

Қасында пошта бастығы мен болыстық **басқарманың** бір топ жігіті бар орта бойлы, сұр шекпеннің өңірі ашық күйде, жалаңбас бір кісі келеді екен. Бәріміз де бар ықыласымызбен тесіле қарап қалыппыз. Ол **төбешікке** шыққан соң, төрдегі **ақсақалдардың** қолын жағалай алып шықты. Қалған топпен қолын **кеудесіне** қойып, бас иіп, ізетпен сәлемдесті.

– Армысыздар, ардақты қауым! – деді ол аздаған қарлыққан дауыспен. – Аман-есенсіздер ме, қадірменді қариялар! Дендеріңіз сау ма? Туған-туыстарыңыз, мал-жандарыңыз аман ба?

– Рақмет, қарағым Садық. Өзің де аман-есенсің бе?

– Денің сау ма, Садықжан?

– Балаларың өсіп жатыр ма, қарағым? – деп шалдар шетінен саулық сұрасып жатыр.

– Рақмет! – деді Садық ақ тістерін көрсете жымышп. – Әзірше аман-есенбіз...

(Бауыржан Момышұлы)

1. Садық төрдегі ақсақалдармен қалай амандасты?
2. Қалған топпен қалай амандасты?
3. Үлкендердің амандасуында қандай ерекшелік бар?
4. Өздерің үлкендермен қалай амандасасындар?

Үндестік заңы – түбір мен қосымшаның немесе сөз бен сөз арасындағы дыбыстардың бір-біріне әсер, ықпал етуі.

Үндестік заңы екіге бөлінеді:

- 1) буын үндестігі (сингармонизм);
- 2) дыбыс үндестігі (ассимиляция).

Буын үндестігі (сингармонизм) заңдылықтары:

1. Сөздің алғашқы буыны жуан болса, келесі буындары да жуан немесе соңғы буыны жуан болса, оған жалғанатын қосымша да жуан болады. Мысалы: *ба-ла-лар, қала-да-ғы-лар-ымыз*.
2. Сөздің алғашқы буыны жіңішке болса, келесі буыны да жіңішке немесе сөздің соңғы буыны жіңішке болса, оған жалғанатын қосымша да жіңішке болады. Мысалы: *ән-ші-лер-дің, үй-де-гі-лер-іміз*.

Ескерту. Аралас буынды сөздер – өзге тілден енген сөздер. Мысалы: *кітап, қасиет, қазір, математика*, т.б.

Буын үндестігіне бағынбайтын қосымшалар мыналар:

- 1) көмектес септік жалғауы. Мысалы: *баламен, қонақпен, оқулықпен*, т.б.
- 2) -нікі (-дікі, -тікі), -тай, -тал, -еке. Мысалы: *Әсемдікі, әкетай, өсімтал, Қалеке*, т.б.
- 3) -бей, -кер, -гер, -қор, -паз, -қой, -кеш, -хана, -кес. Мысалы: *бейшара, балгер, жемқор, әсемпаз, сәнқой, арбакеш, емхана, зиянкес*, т.б.
- 4) -ов, -ова, -ев, -ева, -ин, -ина. Мысалы: *Әуезов, Жұмабаев, Бегалин*, т.б.

2. Деңгейлік тапсырманы орындаңдар.

1-деңгей. Оқылым мәтінінде қою қаріппен берілген сөздердегі буын үндестігін түсіндіріңдер. Буын үндестігіне бағынбай тұрған сөздер бар ма? Себебін анықтаңдар.

2-деңгей. Мәтіндегі амандасуды, сыпайылықты білдіретін сөздер мен тіркестерді қатыстырып сұхбат құрыңдар.

3-деңгей. «Мәтіндегі амандық сұрасудан нені байқауға болады?» деген тақырыпта шағын ойтолғау жазыңдар. Буын үндестігіне бағынатын және бағынбайтын сөздерді бөліп көрсетіңдер.

3. Әр халықтың сәлемдесу дәстүрі мен әдет-ғұрпы туралы бейнежазбаны (<https://www.youtube.com/watch?v=FAyJ4iRUq8A>) көріп, сәлемдесу туралы өзара ой бөлісіндер. Бейнежаздағы басты мәселені анықтаңдар.

4. Тыңдалым бөлімінде сәлемдесудің қанша түрі кездескенін анықтап, оларды қолданылуына қарай топтастырып жазыңдар.

5. Ғаламтор желісі мен қосымша әдебиеттерді негізге ала отырып, бірнеше елдегі амандасу мен қоштасуға байланысты сөз орамдарын жинақтаңдар. Шағын зерттеу жұмысын жазып, топ алдында қорғаңдар.

6. Деңгейлік тапсырманы орындаңдар.

1-деңгей. Мәтіннің бірінші бөліміне ат қойып, қосымшалардың жуан немесе жіңішке жалғануын түсіндіріңдер.

I

Сөйлеу әдебіне жататын сөздердің бірі – қоштасуға қатысты сөздер легі: «Сау болыңыз!», «Қош болып тұрыңыз!», «Келесі кездескенше!» немесе «Кездескенше!», «Көріскенше күн жақсы!» немесе «Көріскенше!», «Жайлы жатып, жақсы тұрыңыз!», «Жолыңыз болсын!», «Сапар сәтті болсын!», «Аман болып тұрыңдар!», «Жақсы!», т.б.

Жағдаятқа қарай қолданылатын мұндай сөздерде де мағыналық реңк, айырма бар. Мәселен, бүгін-ертең немесе таяу күндерде кездесетін, хабарласатын қызметтес адаммен «Көріскенше күн жақсы!», «Аман барып, сау қайтыңыз!» деп қоштаспайтыны белгілі. Ал алыс жол, ұзақ сапарға аттанып бара жатқан жолаушыға «Сау болыңыз!» деп қана қою салғырттықты білдіреді. Сондықтан мұндайда «Сапар сәтті болсын!», «Жолыңыз болсын!» тәрізді сөз орамдарын қолданамыз.

2-деңгей. Мәтіннің екінші бөліміне ат қойыңдар. Аралас буынды сөздерді тауып, қосымша жалғаңдар, қосымша жалғану заңдылығын түсіндіріңдер.

II

Амандық сұрасу – тұрмыста жиі қолданылатын, құлаққа жиі естілетін сөздеріміз. Бірақ бұларды талғап, таңдап өз орайында, өз орнында қолдану қажет. Мысалы, «Сәлеметсіз бе!» деп амандасу үлкен-кішіге, таныс-бейтанысқа ресми жағдайда да, еркін жағдайда да қолданыла береді. Ал «Ассалаумағалейкүм!» деп амандасуды жасы үлкен ақсақалдар жөн санап, ұнатып тұрады. Ал үлкен апалар мен әжелер бір-бірімен «Армысыңдар!», «Аманбысыңдар?», «Қалайсыңдар?» деген секілді амандасу түрлерін қолданады.

Бұл қоғамдағы әр алуан топтардың өздеріне лайық амандасу түрлері бар екенінен хабар береді.

(Нүргелді Уәли)

3-деңгей. Амандасу, қоштасу сөздерін орынды пайдаланып, алыстағы туыстарыңа немесе достарыңа хат жазыңдар.

Үлгі:

Ассалаумағалейкүм, ата! Аманбысыз, әже! Денсаулықтарыңыз қалай?...

7. Топқа бөлініп, суреттер бойынша жағдаят ойластырыңдар. Жағдаятты дұрыс ойластырған топқа алғыс айтуды ұмытпаңдар.
1. Ата-анаңмен, туыстарыңмен қалай қоштасасыңдар?
 2. Мұғаліммен, тәрбиешімен, сатушымен және т.б. қалай қоштасқан дұрыс?
 3. Балалар бағдарламасының жүргізушісі болсаңдар, көрерменмен қалай сөлемдесіп, қоштасар едіңдер?

8. Амандасу, қоштасу сөздерінің қолданысына мән беріп, кестеге жазыңдар.

Амандасу, қоштасу сөздері	Кімге бағытталған?	Кімдер айтады?
Ассалаумағалейкүм!	Атаға, әкеге, жалпы көпшілікке	Ер адамдар, балалар

§8. Сөйлеу мәдениеті. Сыпайылық, әдептілік

1. Мәгінді оқып, қандай жанрға жататынын анықтаңдар. Сұрақтарға жауап беріңдер.

Ағайындылар

Бірде екі ағайынды ренжісіп қалыпты. Ағасы: «Інім келіп, кешірім сұрар», – деп күтіпті. Ол келе қоймайды. Шыдамаған ағасы інісіне келеді, сөйтсе інісі де сағынып жүр екен. Ағасын көре салып, құшақтап жылап жіберіпті. Сонда ағасы:

– Сен кішісің ғой, неліктен бірінші болып келіп, кешірім сұрамадың? – дейді.

– Ағатайым, «кім бірінші болып кешірім сұраса, сол мол сауап алады» деуші еді. Сол сауапты өзіме қимай, «сіз алсыншы» деп тосқан едім, – депті інісі көз жасын сүртіп.

(<https://angimeler.wordpress.com/>)

1. Бірінші кім кешірім сұрауы керек еді?
2. Інісі неге бірінші кешірім сұрамаған?
3. «Аға – бордан, іні – зордан», «Ағасы бардың жағасы бар, інісі бардың тынысы бар» деген мақал-мәтелдердің мәнін мұғалімдеріңмен бірге талқылаңдар.

2. Суреттермен танысып, жағдаяттық тапсырмаларды орындандар.

1. Осы жағдайлар көз алдарыңда болып жатса, қай балаға қандай кеңес айтар едіңдер?
2. Бірінші жағдаят бойынша бір-біріңнен сұхбат алыңдар.

Ерін үндестігі – еріндік дауыстылардың бастапқы буындағы ыңғайына қарай соңғы буындардың үйлесіп келуі. Мысалы, еріндік *о, ө, ұ, ү* дыбыстарынан кейін келетін езулік *ы, е, і* дыбыстары айтуда еріндік дыбыстарға жақындайды.

Ерін үндестігі заңдылықтары:

1. Алғашқы буындағы *о* немесе *ұ* дыбыстары екінші буындағы *ы* дыбысын *ұ*-ға айналдырады. Мысалы: *орын – орұн, құлын – құлұн*. Ал ашық дауысты *а* дыбысына *о*-ның да, *ұ*-ның да әсері байқалмайды. Мысалы: *орақ, құлан*.
2. Алғашқы буындағы *ө* немесе *ү* дыбыстары екінші буындағы *і* дыбысын *ү*-ге айналдырады. Мысалы: *көрік – көрүк, күдік – күдүк*.
3. Алғашқы буындағы *ө* немесе *ү* дыбысы келесі буындағы *е* дыбысын *ө*-ге айналдырады. Мысалы: *өлең – өлең, күрек – күрөк*.

Орфография – сөздердің дұрыс жазылу заңдылығы.

Орфоэпия – сөздердің дұрыс айтылу, оқылу заңдылығы. Мысалы: *бүгін* деп жазамыз, *бүгүн* деп айтамыз; *басшы* деп жазамыз, *башшы* деп айтамыз.

3. Берілген сөздерді пайдаланып, мәтін құрастырыңдар. Ерін үндестігіне бағынатын сөздердің астын сызып, айтылуы мен жазылуын есте сақтаңдар.

Кешірім өтінемін, ғафу өтінемін, кешіріңіз, ғафу етіңіз, кеше көріңіз, ренжіткен болсам, әбес қылық үшін, келешекте.

4. Жоғарыдағы суреттердегі екінші жағдаятқа сұхбат құрастырыңдар. Сұхбат бойынша бірнеше тірек сөзді анықтап, оларға дыбыстық талдау жасаңдар.

§9. Тілі байдың ойы да бай

1. Мәтінді түсініп оқыңдар. Мәтіндегі негізгі және қосымша ақпаратты анықтаңдар.

Қымбат қазына

Ертеде тілге жүйрік, шешен бір қария көз жұмарында ұлына:

– Балам, «әкем кедей болды» деп қамықпа. Менің саған тастаған көп қазынам бар, соны тауып алып, қадіріне жет, – депті.

Бала кейіннен оны әрі іздейді, бері іздейді, – таба алмайды. Арып-ашып жүріп, ауылдағы абыз ақсақалға мұңын шағыпты. Әлгі дана қарт тыңдап болып:

– Е, балам, әке баласына өтірік айтпас болар, ақтық демінде ақиқатын айтқан екен. Әкең өте шешен адам еді жарықтық. Оның саған қалдырған мол мұрасы – қасиетті тіл. Бәріміз сөздің дәмін келтіріп сөйлеуді сенің әкеңнен үйренген едік. Дүниеде тілден қымбат, мәңгілік мұра болмақ па, сірә! – деп аталы сөздің жұмбағын шешіп беріпті.

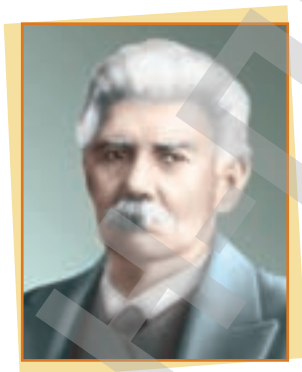
(edulife.kz/sabaq-kz/attachment/tuan-tlm-tregm.docx)

1. Шешен қария баласына қандай қазына қалдырған?
2. «Тіл – ең қымбат қазына» деген пікірмен келісесіңдер ме? Дәлелдендер.

2. Түсініп оқып, жаттап алыңдар. Буын үндестігіне бағынбай тұрған және айтылуда өзгеріске ұшырайтын сөздерді көрсетіңдер.

Қазақтар мүдірмей, ерекше екпінмен сөйлейді. Ойын дәл, айқын ұғындырады. Ауызекі сөйлеп отырғанның өзінде сөйлеген сөздері ұйқаспен келетіндігі соншалық – өлең екен деп қаласың.

(*Василий Радлов*)

Тілден биік асқар жоқ,
Тілден асқан байлық жоқ,
Тілден терең теңіз жоқ.

(*Фабит Мүсірепов*)

3. Оқылым мәтініне сәйкес кіріспе, негізгі және қорытынды бөлімдерді қамтитын қарапайым жоспар құрыңдар.

4. Деңгейлік тапсырманы орындаңдар.

1-деңгей. Мәтіннен орфоэпиялық норма бойынша жазылған сөздерді тауып, оны келесі бағанға орфографиялық норма бойынша жазыңдар.

2-деңгей. Өздерің ерін үндестігіне мысалдар жазып, заңдылығын түсіндіріңдер.

3-деңгей. Қара бидің батасындағы қою қаріппен терілген жолдарды қалай түсінгендеріңді жазыңдар.

Қошқарұлұ Жәнібек он үш жасында Қара биден бата алмақ болып, жолға шығады. Бірақ оның сәті түспей, жаугершілік басталып, үлкен соғыстың арасынан өте алмайтын болған соң кері қайтады.

Содан арада үш жыл өтіп, ол он алты жасқа шығады, соғыс та аяқталады, Қара биге келіп, сәлем береді. Қара би онұң сәлемін қабылдап тұрып:

– Әй, мен сені осыдан үш жыл бұрын күтіп едім, сонда неге келмедің? – депті.

Жәнібек болған оқиғаны айтады.

– Е, онда жөн басқа, – дейді Қара би. – Менде қандай бұйұмтайың бар?

– Оны өзіңіз де білесіз, маған керегі – сіздің батаңыз, – дейді Жәнібек.

Сол кезде би қолын жайып:

Бедері жоқ қамқадан

Берік тоқұлған бөз артық.

Бірлігі жоқ туыстан

Берік сөйлескен жат артық.

Пайданы алыстан қылғайсың,

Залалды жақыннан қылғайсың, –

деп батасын беріпті.

(qamshy.kz/Home/show/11849?ln=k)

5. Қазақтың би-шешендерінің өздеріңе ұнаған сөздерін жинақтап, таныстырылым дайындаңдар.

6. Осы бөлім бойынша алған білімдеріңді жинақтап, «Тіл – ақылдың өлшемі» тақырыбында «Дербес пікір жазу» тәсілі бойынша тапсырманы орындаңдар.

1. Өзіндік пікір, ой, идея (1 сөйлем).

2. Дәлел (2 сөйлем).

3. Өз пікіріңді айғақтайтын мысал (2 сөйлем).

4. Өз пікіріңе қарсы дәлел (1 сөйлем).

5. Қарсы дәлелді жоққа шығаратын мысал (1 сөйлем).

6. Қорытынды (2 сөйлем).

§10. Киім түрлері және сән туралы түсінік

1. Мәтінді оқып, нақты ақпаратты табыңдар. Екі бөлімге бөліп, әрқайсысына тақырып қойыңдар.

Киім және сән

Киім адамды қоршаған ортаның, табиғаттың түрлі әсерінен қорғайды. Сондықтан ежелгі дәуірдегі адамдар киімді суықтан, ыстықтан, жараланудан, сырып кетуден денені сақтау үшін киді. Ең алғашқы киімдерді адамдар шөптен, жан-жануарлардың терілерінен жасаған.

Қазіргі кезде кез келген адамның өз қалауынша сәнді киінуіне мүмкіндігі бар. Киім тігуге мал, аң терілері, өсімдік, ағаш, балық, құс өнімдері, жасанды материалдар пайдаланылады.

Киім түрлеріне қарай **баскиім, аяқкиім, сырткиім, ұлттық киімдер**, т.б. болып бөлінеді. Ұлттық киімдер арқылы адамның ұлтын білуге болады.

Сән – киім кию мәдениеті. Ол адамның талғамына байланысты. Сән қоғамға, заманға қарай өзгеріп отырады.

Дизайнер – сәннің бағытын, кімге арналатынын, қандай матадан тігілетінін, үлгісін айқындайтын адам. Дизайнерлік киімдер жоғары сапасымен, биік талғамымен, өзіндік идеясымен ерекшеленеді.

Сәнгер – көпшіліктің алдына шығып, жаңа киім үлгілерімен таныстыратын адам.

(<http://sabaq.kz /сән-туралы-түсінік>)

1. Алғашқы киімдер қандай қажеттілікті өтеді?
2. Сән неге өзгеріп отырады деп ойлайсыңдар?
3. Мәтінде сән әлеміне қатысты мамандық атаулары бар ма?

2. Киімдерді топқа бөліп, кластерге түсіріңдер.

Жуан, жіңішке дауысты дыбыстар біріккен сөздер мен қос сөздерде араласып келеді. Мысалы: *шегара, баспасөз, аман-есен, алай-түлей, асты-үсті, асығыс-үсігіс*, т.б.

3. Берілген аралас буынды сөздерді бағандарға бөліп жазыңдар.

Біріккен не қос сөздер	Буын талғамайтын қосымшалар жалғанған сөздер	Басқа тілдерден енген сөздер

Аяқкиім, әсемпаз, сәнқұмар, мұғалім, сәндік-қолданбалы, сыртқиім, шеберхана, қызмет, қадірлі, дизайнер, сәнқой, ұсақ-түйек, сән-салтанат.

4. Деңгейлік тапсырманы орындаңдар.
- 1-деңгей. Оқылым мәтіндегі бірнеше сөзге дыбыстық талдау жасаңдар.
 - 2-деңгей. Мәтіндегі қою қаріппен берілген сөздерді қатыстырып, сұхбат құрыңдар. Аралас буынды сөздерді көрсетіңдер.
 - 3-деңгей. «Менің сәнқой досым» тақырыбында әссе жазыңдар. Буын үндестігі заңдылықтарын түсіндіріңдер.

5. Мақал-мәтелдердің жалғасын тауып, айтылуы мен жазылуында ерекшелік бар сөздерді топтастырып жазыңдар.
1. Сыпайы киімді киіп тоздырады,	А) танымаған жерде тон сыйлы.
2. Кең киім тозбайды,	В) тарылтуың оңай.
3. Таныған жерде бой сыйлы,	С) кеңесші ел азбайды.
4. Киім пішсең, кең піш,	Д) жолдасының тоңғанын білмес.
5. Қасқыр ішігі бар кісі	Е) сараң киімді жиып тоздырады.

§11. Киім стильдері

1. Мәтінді оқып, негізгі ойды анықтаңдар.

«Стиль» сөзі латын тілінен аударғанда «мәнер», «сипат», «ерекшелік» деген мағынаны білдіреді. Киімде бірнеше стиль қалыптасқан:

Классикалық стильге ұстамды, ресми киім үлгілері жатады. Аксессуарлары (стильді толықтыру үшін керек заттар: сағат, әшекейлер, сөмкелер, портмоне, т.б.) да алабажақ емес, түстері біркелкі болып келеді. Кеңсе қызметіне, жиналыстарға, іскерлік кездесулерге классикалық стильде киінген дұрыс.

Романтикалық стильдегі киім үлгілері ерекше әшекейді қажет етеді, нәзік, өте әдемі, түстері әр алуан, аксессуарлары мол болады.

Спорттық стильдегі киімдер – күнделікті өмірде, саяхатқа шыққанда киетін, жеңіл, жүріп-тұруға ыңғайлы киімдер.

Фольклорлық (этникалық) стильдегі киімдер – ұлттық сипаттағы осы заманғы киімдер. Бұл киімдер сәнді қолөнер заттарымен безендіріліп, ұлттық нақышта орындалады.

(<http://sabaq.kz> /сән-туралы-түсінік)

1. Мәтіндегі стиль түрлерінің қайсысы жаныңа жақын?
2. Сәнді аксессуарларға нелер жатады?

Сөз ішінде немесе сөз аралығындағы көрші дыбыстардың бір-біріне ықпал етуі **дыбыс үндестігі** деп аталады.

Ілгерінді ықпал – түбір мен қосымшаның немесе сөз аралығындағы көрші дыбыстардың алдыңғысының кейінгі дыбысқа ықпал етуі. Мысалы: *дос+тар* (сөз соңы с қатаң болғандықтан, *т* – қатаңнан басталатын қосымша жалғанады); *қаз+дар* (сөз соңы з ұяң болғандықтан, *д* – ұяңнан басталатын қосымша жалғанады); *клуб+та* (сөз соңындағы ұяң б айтылуда қатаң естілетіндіктен, *т* – қатаңнан басталатын қосымша жалғанады); *боз құнан* – айтылуы *боз ғұнан* (сөз аралығындағы алдыңғы дыбыс з ұяң болғандықтан, өзінен кейінгі қ қатаңды ұяңдандырып, ғ-ға айналдырады, жазғанда түбірі сақталады).

2. Көптік, тәуелдік жалғауларының үндестік заңы бойынша жалғануын мысалдармен көрсетіп, кестені толтырыңдар.

Сөздің соңғы дыбысы	Көптік, тәуелдік жалғаулар
Сөз соңында үнлі <i>л, м, н, ң</i> және ұяң <i>ж, з</i> дыбыстары болса	
Қатаң немесе ұяң <i>б, в, г, д</i> дыбыстары болса	
Дауысты немесе үнді <i>й, р, у</i> дыбыстары болса	

3. Суреттерге қарап, сұхбат құрыңдар. Кім қай стильде киінген? Сұхбат мәтінінде ілгерінді ықпал байқалатын сөздер кездесті ме?

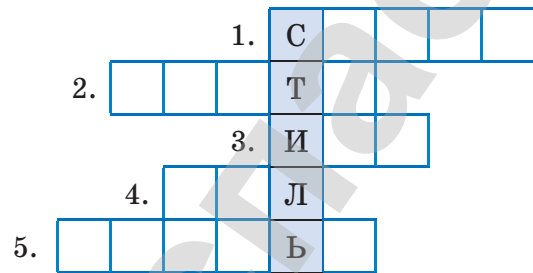
4. Ұлдар өздеріне қатысты, қыздар өздеріне қатысты сәндік аксессуарлардың атауларымен мәтін жазады. Сәндегі ерекшелікке байланысты қыздар мен ұлдар бірдей аксессуарлар қолдануы мүмкін бе?

5. Оқылым мәтінінен ілгерінді ықпалға мысалдар келтіріңдер.

6. Сөзжұмбақты шешіңдер. Тапсырмадағы сөздердің үндестік заңына қатысын анықтаңдар. Жауабындағы сөздердің орысша, ағылшынша баламаларын тауып, олармен сөзжұмбақ құрастырыңдар.

1. Керегімді салып жүрер серігім.
2. Қоймам көп, құлпы жоқ.
3. Жүрген сайын жүйрігім
Қысқартады құйрығын.
4. Қимылдаса қос шебер,
Қыруар-қыруар іс өнер.
5. Киім тігуге тапсырыс беретін жер.

§12–13. Қазақтың ұлттық киімдері

1. Мәтінді түсініп оқып, киім атауларын «Кластер» әдісімен топтастырыңдар.

Қазақ халқының ұлттық киімдерінің түрі де, үлгісі де мол. Оның көркем үлгілері әлемнің этнографиялық мұражайлары мен көрмелерінен орын алған. Ертеде халық шеберлері қазақтың болмысына тән, кигенде ыңғайлы әртүрлі киім үлгілерін жасаған.

Тымақ – аңның, малдың терісінен тігілетін қысқы баскиім.

Сәукеле – ұзатылған қыз киетін аса қымбат, кәделі баскиім. Оны асыл тас, алтын, күміс, меруерт, маржанмен өрнектеп, алтын жіппен әшекейлейді.

Тон – қойдың, ешкінің және құлынның терісінен тігілетін қыстық киім.

Жақы – ертеректе ауқатты адамдар киген, қазір өте сирек кездесетін жағалы әрі асыл киімдердің бірі.

Шекпен – түйе жүнінен тоқылатын сырткиім.

Ішік – аң терісінен тігіліп, сырты матамен тысталатын жылы киім.

Күпі – матамен тысталып, ішіне түйенің, қойдың жабағы жүнін салып тігетін сырт киім.

Жарғақ шалбар – мал терісінен тігілетін еркектер киімі.

Етік – былғарыдан, құрымнан тігілетін ерлер мен әйелдердің аяқкиімі.

(«Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары» кітабынан)

1. Мәтінде таныс емес киім атаулары бар ма?
2. Қандай ұлттық киімдер ұнайды?
3. Ұлттық киімді қай кезде киген дұрыс?

2. «Қазақтың ұлттық киімдері» бейнежазбасын (<https://www.youtube.com/watch?v=ZRUfTnHq3M4/>) мұқият тыңдаңдар.

3. Тыңдалым мәтінін негізге алып, деңгейлік тапсырманы орындаңдар.
- 1-деңгей. Бас киім атауларын теріп жазыңдар.
 - 2-деңгей. Ерлер мен әйелдер киімдерін бөліп топтастырыңдар.
 - 3-деңгей. Бір киім үлгісінің қалай жасалатынын немесе тігілетінін айтып беріңдер.

Кейінді ықпал – сөз ішінде немесе сөз аралығындағы көрші дыбыстардың соңғысының алдыңғы дыбысқа ықпал етуі. Мысалы: жаз+са (жас+са), Ораз+жан (Ораж+жан), сен+бе (сем+бе), т.б. Жазғанда түбірі сақталады. Сөздің соңғы дыбысы қатаң *п, қ, к* болып, жалғанатын қосымша дауыстыдан басталса, олар ұяң сыңарларына (*п-б, к-г, қ-ғ*) айналады, кейде *п* дыбысы *у*-ға айналады. Мысалы: күрек – күрегі, доп – добы, тарақ – тарағы, тап – таба, тауып.

4. Төмендегі сөздерді орфоэпия заңдылықтарына сәйкес жазып, ықпал түрлерін анықтаңдар.

Боз жорға, ақ аю, көк ала, ақ лақ, көкорай, Жанпейіс, Ермағанбет, тұз сал, жазса, басшы.

5. Сұрақтарға жауап беріп, сұхбат құрыңдар.
1. Суреттегі киімдердің атауларын білесіңдер ме?
 2. Заманауи киімдер мен ұлттық киімдердің қандай айырмашылықтары мен ұқсастықтары бар?
 3. Киім атауларын өздерің білетін тілдерге аударып көріңдер.

6. Дыбыс үндестігін сақтай отырып, көп нүктенің орнына тиісті жалғауларды жазыңдар. Кейінді ықпалды көрсетіңдер.

1. Сәукеле – қалыңдық... бас киім... .
2. Атамның іші(к)... аң терісі... тігілген.
3. Қазақ... шапан... әдемі.
4. Менің байпа(қ)... киіз... тігілген.
5. Әжемнің мәсі... былғары... тігілген.
6. Сіздің қамзол... қызыл, көйле(к)... ақ.
7. Біздің тыма(қ)... басымызды суық... қорғайды.

7. Ұлттық киімдердің бай мәдени мұра екені туралы өзіндік қорытындыны түсіндірме-сімен жазыңдар.

Қорытынды	Түсіндірме (комментарий)

§14. Қазақстандық дизайнерлер

1. Суреттерге қарап, бүгінгі тақырыптың не туралы болатынына болжам жасаңдар.

2. Мәтінді оқыңдар, сұрақтарға жауап бере отырып, ойларыңды ортаға салыңдар.

Қазақстандық дизайнерлер қазіргі таңда биік жетістіктерге жетті. Аида Қауменова, Ая Бапани, Сәкен Жақсыбаев, Құралай Нұрқаділова, Айгүл Қасымова, Лария Жақамбаева, Салтанат Баймұхамедова сынды дизайнерлер отандық жұлдыздардың арасында өте танымал.

«Адам көркі – шүберек», «Шебердің қолы ортақ» – дейді халық. Қазақстан эстрадасының жұлдыздары, танымал жүргізушілер отандық дизайнерлердің киімдерін кие бастады. Қазір бәріне белгілі шетелдік «D&G», «Louis Vuitton», «Gucci» сынды брендтерді Ая Бапани, Аида Қауменова шығарған киімдер алмастырып отыр.

(<http://www.altyn-orda.kz>)

1. Дизайнер мен тігінші мамандығының байланысы бар ма? Олардың айырмашылығы неде?
2. Қандай қазақстандық дизайнерлерді білесіңдер?
3. Отандық және шетелдік дизайнерлердің қандай атақты киім маркаларын білесіңдер?

3. «Отандық дизайнерлер шығарған киімдерді киген дұрыс па?» тақырыбында өз ойларыңды «Төрт сөйлем» тәсілі арқылы жеткізіңдер.
 1. Пікір. Өзіндік пікірлеріңді бір сөйлеммен жазыңдар.
 2. Дәлел. Өз пікірлеріңді бір сөйлеммен дәлелдендер.
 3. Мысал. Пікірлеріңді өмірмен байланыстырып, мысал келтіріңдер.
 4. Қорытынды. Тақырып бойынша қорытынды шығарыңдар.

Тоғыспалы ықпал – сөз тіркестерінің, біріккен сөз сыңарларының аралығындағы көршілес дыбыстардың бір-біріне ілгерінді де, кейінді де әсер етуі, сол арқылы басқа дыбысқа ауысуы. Мысалы: *Есжан – Ешжан, жас жігіт – жаш жігіт.*

4. Мәтіннен қосымшалы зат есімдерді теріп жазып, буын үндестігіне бағынатын және бағынбайтын сөздерді «Т кестесіне» түсіріңдер.

Буын үндестігіне бағынатын сөздер	Буын үндестігіне бағынбайтын сөздер

5. Екі тапсырманың бірін орындаңдар.
 1. Суреттегі қазақстандық дизайнерлер туралы ізденіп, қысқаша дерек жазыңдар. Ықпал түрлерін көрсетіңдер.

Құралай Нұрқаділова

Берік Исмайылов

2. «Дизайнер болғым келеді» немесе «Дизайнер мамандығының қыр-сыры» тақырыбында қысқаша мәтін жазып, ықпал түрлерін көрсетіңдер.

§15. Талғам

1. Мәтіндерді оқып, ортақ ойды табыңдар.

Талғам мен талғамсыздық адамның қай дәстүрде, қай ортада өскендігіне, алған тәрбиесіне, парасатына байланысты. Талғамға да тәрбие керек.

(www.elarna.com/koru_2162...jok)

Талғамның мөлшері балалық шақтан бастау алады: туған ұясында көрген, білгені, естігенінің мәні зор. Кішкентайынан не нәрсеге әуестенсе, сол тұрақты қызығушылығын дамытады.

(www.elarna.com/koru_2162...jok)

1. Талғамның қалыптасуына не әсер етеді?
2. Талғам мен қызығушылықтың арасында байланыс бар ма?
3. Кез келген әнді тыңдап, кез келген кітапты оқи бересіңдер ме? Кез келген киімді кие бересіңдер ме? Талғамдарың қалай қалыптасып келеді? Ойланып көріңдер.

2. <https://www.youtube.com/watch?v=ZevkfuHT4MA> сайтынан арзан әрі сәнді киіну туралы кеңестерді тыңдап, сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Сәнгердің пікірімен келісесіңдер ме?
2. Киім таңдауда қандай мәселеге басты назар аудару керек?

3. Берілген сөздердегі ықпал түрлерін анықтаңдар. Айтылуы мен жазылуындағы айырманы, заңдылықты түсіндіріңдер.

Есжан, Асанбек, жауып, сабағы, жазса, апса, көнбеді, бес жыл, жанбады, бір күні, ала кел, күн кешті, тасжүрек.

4. Кестені пайдаланып, «Тәрбиелік кеңес» құраңдар. Бірінші бағандағы тіркестерді кеңесті білдіретін сөздермен аяқтап, екінші бағандағы сөздер мен тіркестерге тиісті қосымшаларды жалғап, сөйлем етіп құрастырыңдар.

Үлгі: *Пішінге лайықты киім кию керек. Толық денелі қыз балаға қысқа көйлек жараспайды.*

Пішінге лайықты киім кию.	Толық денелі, қыз бала, қысқа көйлек, жараспау.
Түстерді дұрыс үйлестіру.	Алабажақ көйлек пен сондай сөмке. Үш түс, көп болуы, талғам, төмендік, білдіру.
Аяқ киім мен киімнің түсін де үйлестіру.	Ашық түсті көйлек, бейтарап түсті аяқ киім, немесе, керісінше, үйлестіру, жөн.
Ауа райына лайық киіну.	Қыста, жылы, қалың киім, бас киім, ки. Жаңбырлы күні, су өтпейтін киімдер, ки, дұрыс.

5. Суреттердегі балалардың киімдерінен қандай қателік байқадыңдар? Осыған қатысты жағдаят ойластырып, өз ойларыңды жазыңдар.

6. «Талғамға талас жоқ» деген пікірді негізге ала отырып, достарыңа хат жазыңдар. Жазған хаттарыңдағы ықпал түрлерін көрсетіңдер.

§16. Киім кию мәдениеті

1. Мәтінді оқып, әдемі киінуді қалай үйренуге болатыны туралы пікірлесіңдер.

Ең алдымен, «бұл соңғы сәндегі киім» деген сөзді ұмытуымыз керек. Сұлулық дегеніміз – өзіне жарасымды, ыңғайлы киіну. Ең бастысы, киім денеге қонымды болуы керек.

Құрбылармен қыдырғанда, туған-туыстарымыздың үйіне барғанда киімнің тар болмағаны жөн, бұл емін-еркін қозғалуға мүмкіндік береді және киімнің гүлді бояуы болса, нәзік көрінеді. Шынжыр баулы сөмкені көйлекпен де, кэжуал стиліндегі киіммен де ұстауға болады. Джинс (деним) шалбар да күнделікті кигенге өте ыңғайлы.

Ал қызыл түсті сәнді көйлекті күнделікті тұрмыста немесе жұмысқа барғанда кию мүмкін емес. Бірақ концертте өлең айтуға, той-томалаққа киіп баруға әбден болады.

Гүлді киім киген кезде сөмкенің біртүсті болғаны жөн.

Біртүсті кеудеше мен белдемшені сабаққа, ресми мекемелерге киіп баруға болады.

Сонымен қатар жыл мезгіліне, ауа райына сәйкес әртүрлі жеңіл бас киім киіп, мойынорағыш тағуға болады.

(<https://massaget.kz/layfstayl/zhadnama/21631/>)

Кэжуал (ағылшынша Casual) – ыңғайлы киім стилі. Бұл стильдің ең басты қағидасы – киімнің қолайлы болуы.

 2. Бердібек Соқпақбаевтың «Балалық шаққа саяхат» романынан алынған үзіндіні (05. mp3) тыңдап, киім киюде ұстанатын негізгі қағидаларды анықтаңдар.

-
1. Сендер қалай киінуді жөн көресіңдер?
 2. «Стильді киіну», «талғамы биік» дегенді қалай түсінесіңдер?
 3. Маусымға лайық киінбеуден қандай қолайсыздық туындауы мүмкін?
 4. Құрбыларыңа киім киюге байланысты қандай кеңес берер едіңдер?

 3. Кестелердегі дұрыс жауаптарды белгілеп, 5-бағанды өздерің толтырыңдар.

Жыл мезгіліне байланысты киім түрлері	Қысқы киім қандай болуға тиіс?	Жазғы киім қандай матадан тігіледі?	Сырт киімді неге байланысты кию керек?	Саған қандай киім ұнайды?
Қысқы	Ашық	Қымбат матадан	Үйдегі ауа райына	
Жазғы	Қолайлы	Оңай жуылатын	байланысты	
Қызық	Жылы	Жеңіл матадан	Даладағы ауа райына	
Әдемі	Суық	Жүннен тоқылған	байланысты	
			Адамдарға байланысты	

Киім кигенде нені ескеру керек?	Күнделікті киімді қайда киеді?	Сәнді киімді қандай матадан тігеді?	Ресми орындарға қандай киіммен барған жөн?	Өзің қалай киінесің?
Өз тұлғасының ерекшеліктерін	Мектепке, көрмеге, т.б. барғанда	Қалың матадан	Шолақ шалбармен	
Жас ерекшелігін	Тойға барғанда	Қымбат, әдемі матадан	Костюммен	
	Сапарға шыққанда	Жұқа матадан	Дениммен	

 4. Бағандардағы сөздерді өзара байланыстырып, сөйлем құрастырыңдар. Сөз аралығындағы ықпал түрлерін анықтаңдар.

1	Киімді	көркі	әдемі	киінуге	үйретеді
2	Адам	дұрыс	жарасымды	білу	өнер
3	Әншілер	адамды	кие	деген	халқымыз
4	Дизайнерлер	киіміне	шүберек	киімді	шығады
5	Әрқашан	сахнаға	адам	көйлекпен	алады
6	Адамды	киінген	лайық	әдемі	ки
7	Қарапайым	өзіңе	қарап	қарсы	көрінеді

 5. «Қалай киінген дұрыс?» деген тақырыпта бірінші топ «Әрдайым сәннен қалмауға тырысу керек» деген ұстаным бойынша, екінші топ «Сән маңызды емес, бастысы, киім қонымды болу керек» деген ұстаным бойынша ойталқы ұйымдастырыңдар.

 6. «Адам көркі – шүберек» деген тақырыпта жарнама жазыңдар. Құрастырған жарнамаларыңнан ілгерінді, кейінді және тоғыспалы ықпал түрлерін көрсетіңдер.

§17. Балаға ат қою

1. Мәтіндерді оқып, өздерің сұрақтар дайындаңдар. Ат қоюда қазақ халқының қандай дәстүрлерін байқауға болады?

Жаңа туған сәбиге ат қою – ерекше салтанатты ғұрыптардың бірі. Ат қоюға қазақ халқы ерекше көңіл бөлген.

Қазақта балаға ат қоюдың жолы мен сәттері көп. Шөп шауып жатса – *Шөптібай* деп, Наурыз айында туса – *Наурызбай* деп, айт күні туса – *Айтбай* деп те қоя салады. Сол сияқты қыз бала туа берсе, *Ұлболсын, Ұлтуған, Ұлмекен* дейді. Көз тимесін деп *Бишай, Көтерші, Қосқұлақ, Итемген, Күшік* деп те қойған. Қазір *Бауыржан, Абай, Олжас, Сәкен, Абылай, Фаризалар* көп. Бұлар – сол кісілердей болсын деген ырымнан қойылған есімдер.

(*Сейім Кенжеахметұлы*)

Бала дүниеге келгенде әр саналы отбасы оған жарасымды әрі әдемі есім беруге тырысады. Кейбірі ел арасында кең таралған, заманауи есімдерді қойып жатса, кейбірі ата-бабаларының, ұлы тұлғалардың есімдерін, кейбірі ежелгі есімдерді қояды. «Жаңа туған сәби болашақта құрметті, үлкен азамат болсын» деген үмітпен ата-анасы жасы үлкен, сыйлы адамға ат қоюға қолқа салады.

(<https://massaget.kz/layfstayl/alemтану/18032/>)

2. Суреттерге қарап, үлгі бойынша сұхбатты жалғастырыңдар. Тыныс белгілерінің дұрыс қойылуын талқылаңдар.

Үлгі:

Әжем:

– Міне, шаңырағымызға сәби келді! Енді атын қояйық.

3. Балаға ат қоюда қандай қағиданы ұстанған дұрыс? Ерсі есімдердің де кездесетіні туралы мәтінді (06. тp3) тыңдап, өз есімдерің туралы сұхбат құрыңдар.

Үлгі:

Еркебұлан: Сенің атыңды кім қойды?

Абылай: Менің атымды атам қойған. Ол кісі – тарихшы. Ал сенің атыңды ше?

Еркебұлан: F.Мүсіреповтің шығармасын оқыған соң, әкем мені сондағы кейіпкердің есімімен атауды ұйғарыпты.

4. Төмендегі сөздерді «Түсіндірме сөздіктен» тауып, мағынасын түсіндіріңдер. Оларды қатыстырып сөйлемдер құраңдар.

Қолқа салу; ырымдау; азан шақырып, ат қою.

5. «Менің атым қалай қойылды?» деген тақырыпта шағын әңгіме (сөз саны – 40) жазыңдар. Сөздердің орфографиялық нормаға сай жазылуын ескеріңдер.

§18. Бесікке салу

1. Суреттерде қандай отбасылық мереке бейнеленгенін айтыңдар. Тірек сөздер бойынша сабақтың не туралы болатынына болжам жасаңдар. Суреттер бойынша сыныптастарыңа сұрақтар дайындаңдар.

Тірек сөздер: сәби, бесікке бөлеу, бата беру, той, балаңыздың бауы берік болсын.

2. Мәтінді оқыңдар. Негізгі және қосымша ақпаратты анықтаңдар.

Шілдехана – жаңа туған нәрестенің құрметіне жасалатын ойын-сауық, той. Жастар жиналып, ән салып, домбыра тартып, ән-жыр айтады. Сол күні баланы **шілде суына** шомылдырып, суға сыңғырлаған тиындар салады, балаға денсаулықпен бірге байлық та тілейді.

Бесікке салу. Бесік – қасиетті, киелі, құтты мүлік, сәбидің алтын ұясы болып есептеледі. Бесікке салу елдегі жолы үлкен, тәрбиелі, өнегелі әжелерге,

әйелдерге тапсырылады. Ол бесікті **отпен аластап**, баланы бесікке бөлейді. Бесіктің түбегі орналасқан жерден кішкене бұршақ тәрізді тоқаштар өткізіледі, оны «тыштырма» деп айтады. Бесік үстіне жеті түрлі қадірлі таза зат қойылады. Бесікке салған адамға **бесікке салар**, яғни, **кәделі сый** беріледі. Осындай қуаныш үстінде **«Бесік жыры»** айтылады:

Айыр қалпақ киісіп,
Ақырып жауға тиісіп,
Батыр болар ма екенсің?
Бармақтарың майысып,
Түрлі ою ойысып,

Шебер болар ма екенсің?
Таңдайларың тақылдап,
Сөзінді жұрт мақұлдап,
Шешен болар ма екенсің?..

(Сейіт Кенжеахметұлы)

3. Мәтіндегі тірек сөздерді анықтап, бірнешеуіне дыбыстық талдау жасаңдар.
4. Мәтіндегі қою қаріппен берілген сөздерді «Түсіндірме сөздіктен» тауып, мағынасын түсіндіріңдер.
5. Оқылым мәтіндегі «Бесік жырында» балаға айтылатын тілек сөздерді «Тұжырымдамалық кестеге» жазыңдар. Батыр, шебер, шешен болу үшін не істеу керек?
6. Бесіктой туралы мәтінді (07. mp3) тыңдап, туыстық атауларды теріп жазыңдар.
7. «Бөбекке тілек» деген тақырыпта шағын әңгіме жазып, буын үндестігіне бағынбайтын сөздерді анықтаңдар.

§19. Тұсау кесу

1. Суреттерге қарап, бүгінгі тақырыптың не туралы болатынына болжам жасаңдар.

2. Мәтінді оқып, негізгі және қосымша ақпаратты анықтаңдар. Өздерің білетін ақпаратпен толықтырыңдар.

Тұсаукесер – сәбиді қаз тұрғанынан кейін «тез жүріп кетсін!» деген тілекпен жасалатын ғұрып, ырым. Ол үшін арнайы ала жіп дайындалады. Тұсауы кесілген баланы қолынан ұстап тез жүгіртеді, шашу шашады.

Тұсауыңды кесейін,
Күрмеуіңді шешейін.
Қаз, қаз, балам, қаз, балам,
Қадамыңды жаз, балам!
Қадам бассаң, мәз болам.
Тағы-тағы баса ғой,
Алты қырдан аса ғой.
Қаз, қаз, балам, қаз, балам,
Тақымыңды жаз, балам,
Қаз баса ғой, қарағым,
Құтты болсын қадамың! –

деп тұсаукесер жыры айтылады.

(«Қазақ салт-дәстүрлері» жинағынан)

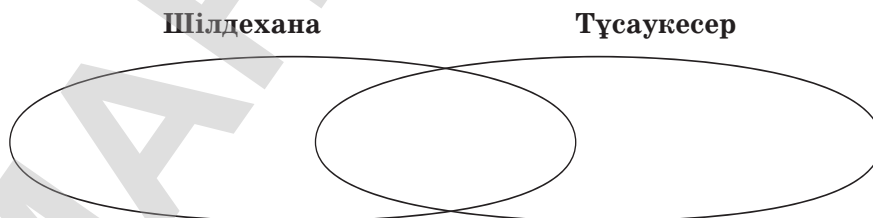
1. «Тұсау» деген сөздің мағынасын түсінесің бе?
2. Тұсау кесу үшін неге ала жіп алынады?
3. Ала жіптен басқа немен кесуге болады?
4. Тұсау кесу үшін баланың ата-анасы қандай адамдарға қолқа салады?

3. Тұсау кесу рәсімінде айтылатын тілек өлеңді (08. mp3) тыңдаңдар. Жас балаға қандай тілектер айтылған?

4. Венн диаграммасын толтырыңдар.

5. Оқылым мәтінінен ықпал түрлеріне мысалдар тауып жазыңдар.

6. Бесікке салу, шілдехана, балаға ат қою, тұсаукесер рәсімдері туралы ақпарат жинақтап, достарыңа хат жазыңдар.

§20. Тілашар

1. Суреттерге қарап, бүгінгі тақырыптың не туралы болатынына болжам жасаңдар.

2. Мәтінді оқып, мәтін бойынша сұрақтар құрастырыңдар. «Білім алу» және «тілашар» ұғымдарының арасында қандай байланыс бар екенін баяндаңдар.

Тілашар дегеніміз – баланың ұстаз алдын алғаш көруіне (мейлі ол қожа, молда болсын, мұғалім болсын) арналған ізгі ниет, бата-тілек емес пе?! Ертеде алалы жылқы, ақтылы қой айдаған ірі байлар балаларын Бұхара, Самарқан, Қазан, Түркістан, Орынбор секілді қалаларға үлкен медреселерден білім алуға жіберген. Ауқатты адамдардың көбі ауылында бала оқытатын қожа-молдаларды ұстаған. Баласын алысқа жіберуге шамасы келмейтін қоңыртөбел шаруасы барлар мен саптыаяқтық айраны бар кедейдің өзі баласын ауыл арасындағы молдаларға апарған екен. Тілашар дәстүрі сол кезде жасалған. Оқуға баратын баланы жуындырып, тырнақ-шашын алып, әркім жағдайына қарай балаға жаңа киім кигізіп, қолдағы барымен дастарқан жасап, үлкендерден бата алған.

Таудай болсын талабың,
Ашылсын тілің, қарағым.
Оқу сіңіп санаңа,
Жарқырай берсін қабағың.
Мақтанышы бола біл
Ата менен анаңның! –

деген секілді ақ ниеттен шыққан батаны естіген баланың рухы көтеріліп, оқуға талпынған. Ата-анасы баласын молдаға жетелеп апарып: «Молдеке, сүйегі – біздікі, еті – сіздікі.

Тілашар – баланың мектепке барған алғашқы қадамына арнап жасалатын мереке.

Медресе – діни білім беретін мектеп.

Қоңыртөбел шаруасы бар – орташа, қарапайым шаруасы бар.

Саптыаяқ – ағаштан шауып жасалған сабы бар ыдыс.

Осы балаға қара танытып, тілін ашып беріңіз», – деп тапсырады екен. Әрине, ол заманның оқуы мен бүгінгі дәуірдің сабағын да, ұстазын да салыстыруға болмайды. Алайда мұсылманша әріп танып, оқу-жазуға көзі қарақты болғандардан қазақтың небір ғұлама ғалымдары, классик ақын-жазушылары шықты емес пе?!

(Зейнеп Ахметова)

- 3. Сөздіктерді пайдаланып, тіркестердің мағынасын түсіндіріңдер. Оларды қатыстырып, сөйлемдер құраңдар.

Алалы жылқы, ақтылы қой; қоңыртөбел шаруасы барлар; саптыаяқтық айраны бар кедей; қолдағы барымен дастарқан жасау; тілін ашып беру; қара таныту; көзі қарақты болғандар.

- 4. Оқылым материалы бойынша негізгі ақпараттарды сақтай отырып, жинақы мәтін жазыңдар.

- 5. Оқылым мәтінінен буын үндестігі мен дыбыс үндестігіне мысалдар келтіріңдер.

- 6. Бұрынғы және қазіргі тілашар дәстүрі туралы шағын ойтолғау жазыңдар. Сөздердің дұрыс жазылуына көңіл бөліңдер.

§21. Туған күн

- 1. Суреттерге қарап, бүгінгі тақырыптың не туралы болатынына болжам жасаңдар. «Отбасы мүшелері және олардың туған күндері» тақырыбында диалог құрыңдар.

2. Мәтіндегі нақты ақпараттар бойынша сыныптастарыңа сұрақтар дайындаңдар.

Мүшел

Қазақтың ұлттық ұғымында жас саны мүшелден есептеледі. Мүшелдің алғашқысы 13 жастан бастап, кейін әр мүшел сайын 12 жылдан қосып отырады. Сонда екі мүшел – 25, үш мүшел – 37, төрт мүшел – 49 және одан әрі осылайша есептеле береді. Бұрынғы кісілер жасын айтқанда «бес мүшелден екі жыл астым» (63 жас), «жеті мүшелге толдым» (85 жас) дейді. Мүшелдің 12 жылдан қайырылуының өзі адам өмірінің елеулі кезеңіне сәйкес келеді. Мысалы, бір мүшел (13) балалық, екі мүшел (25) күш-қуаттың толысуы, үш мүшел (37) жан-жақты толысу, төрт-бес мүшел (49–61) кемелдену, одан әрі қарттық дәуірге сәйкес келеді. Халық ұғымында әр мүшел «адам өміріне қауіпті жыл» деп саналып, мүшел жасында жаңа киімін біреуге беріп, құдайы таратады. Бұл жасында әр адам сақтанып жүреді: алыс, ауыр сапарларға шықпайды. Ауа райының қолайсыз кезеңдерінде абайлап жүреді. Қазақтардың мұндай сақтануы негізсіз де емес. Өйткені адам ағзасында әр 12 жылда үлкен өзгеріс болып тұрады.

(Сейіт Кенжеахметұлы)

1. Бүгінгі тақырып пен мәтіннің арасында қандай байланыс бар?
2. Халық неге мүшел жасты қауіпті деп есептеген?
3. Тағы қандай отбасылық мерекелерді білесіңдер?

3. Оқылым мәтінін негізге алып, деңгейлік тапсырманы орындаңдар.
- 1-деңгей. Жұлдызнама бойынша сыныптастарыңның туған күні қай жұлдызға сәйкес келетінін жазыңдар.
 - 2-деңгей. Отбасы мүшелерінің жасын мүшел жаспен байланыстырып жазыңдар.

Үлгі:

Атамның жасы 58-де, ол 5 мүшелге жақындады. Әкемнің жасы 39-да, ол 3 мүшелден асты, т.т.

3-деңгей. Ата-аналарыңның, бауырларыңның не достарыңның туған күндеріне құттықтау хат жазыңдар.

4. Оқылым мәтінінен буын үндестігі мен дыбыс үндестігіне мысалдар келтіріңдер. Ауызша түсіндіріңдер.

Үлгі:

*Үшін – айтылуда буын (ерін) үндестігіне сәйкес **үшүн** болып өзгереді.*

5. Өзге халықтарда жыл атауларының қазақша жыл қайырудан айырмашылығы бар ма? Өздерің дүниеге келген жыл туралы қысқаша сипаттама жазып, ықпал түрлерін кестеге түсіріңдер.

§22. Қонақ күту дәстүрі

1. Суреттер мен тірек сөздер бойынша сабақтың не туралы болатынын болжаңдар. Сыныптастарыңа сұрақтар дайындаңдар.

Тірек сөздер: төр, қонақ, дастарқан, тағамдар

2. Олеңді оқып, қонақжайлылық белгілерін атаңдар. Өздерің білетін мәліметтермен толықтырыңдар.

Қонақжайлылық белгісі

Сырттан келген мейманға
Сәлем беріп, қол алсаң –
Бірінші еткен қызметің.
«Түсіңіз», – деп түс берісіп,
Шылбырына оралсаң –
Екінші еткен қызметің.
Есік ашып енгізіп,
Көрпе төсеп, **құп алсаң** –
Үшінші еткен қызметің.

Мейман риза болмағы –
Құрметпен үйге қонғаны.
Кешіктірмей шай берсең –
Ұмыт болар тоңғаны.
Тысқа шықса қария –
Қолыңда болсын құманы,
Ірікпесең барыңды –
Қонақжайлық сол дағы.

(«Қазақтың шешендік сөздері» кітабынан)

3. Олең мәтінінде қою қаріппен жазылған сөз тіркестеріндегі ықпалды анықтаңдар. «Мейман», «қызмет», «құрмет» сөздерінен қандай ерекшелік байқадыңдар? Себепін түсіндіріңдер.
4. Қадыр Мырза Әлінің «Қазақтарды шетелдік қонақтарға таныстыру» өлеңін (09. mp3) тыңдап, қазақ халқына тән қасиеттерді тауып жазыңдар. Өлеңді жаттап алыңдар.

5. Берілген сөздер мен сөз тіркестерінен қонақжайлылыққа қатысы барын тауып, шағын мәтін жазыңдар.

Төрге шығару, төбеге шығу, құс, құсжастық, сыйлау, сыйлық беру, жоғары шығу, жоғары көтерілу, амандасу, қоштасу, хал-жағдай сұрасу, қызметке орналасу, қызмет қылу, құрмет тұту, құрмет көрсету, есік ашу, есікті қағу.

6. Қонақ күту дәстүрі туралы «Төрт сөйлем» тәсілі бойынша ойларыңды жазыңдар.
1. Пікір. Өзіндік пікірлеріңді бір сөйлеммен жазыңдар.
 2. Дәлел. Өз пікірлеріңді бір сөйлеммен дәлелдендер.
 3. Мысал. Пікірлеріңді өмірмен байланыстырып, мысал келтіріңдер.
 4. Қорытынды. Тақырып бойынша қорытынды шығарыңдар.

7. Қосымша әдебиеттер мен ғаламтор желісінен қонақ күту дәстүрі туралы нақыл сөздерді жазыңдар. Олардың мәнін ашыңдар.

§23. Қазақ халқының салт-дәстүрлері

1. Мәтінді оқып, халқымыздың салт-дәстүр атаулары мен олардың мәнін түсініңдер.

Сүйінші. Қуанышты хабар жеткізуші адам: «Сүйінші!», «Сүйінші!» – деп келеді. Мұндайда қуанышты үй иесі: «Қалағаныңды ал!» – дейді немесе оған риза болатындай сыйлық ұсынады. Бұл – қуанудың, ризалықтың белгісі.

Сәлемдеме – адамдардың бір-біріне деген сыйластығының, құрмет тұтуының айқын белгісі. Сәлемдеме – көптен көрмей сағынысқан адамдардың бір-біріне жіберген қымбат бұйымы, асыл заты, жеңсік тамағы, қысқы сыбағасы.

Көрімдік және байғазы. Жаңа туған балаға, жас келінге, жас төлге алғаш көрген сәтте көрімдік сұрау – халықтың ежелгі дәстүрі. Мұның маңызы алып-беруде ғана емес, жақын-жуықтың адамгершілігін, ниетін, жомарттығын да танытудың белгісі ретінде қаралады. Байғазы мен көрімдік – екі басқа ұғым. Көрімдік адамға, жандыға, байғазы көбінесе жансыз дүниеге қатысты беріледі.

Базарлық. Алыс сапарға саяхатқа, сауда жолына шыққан адамдар жерлестеріне, көрші-көлем, сыйлас адамдарына, жас балаларға ірілі-ұсақты сыйлықтар әкеледі. Оны «базарлық» деп атайды.

Жеті ата. Әр адам жеті атаға дейін жақын туыс саналады. Қазақ халқы жеті атаға дейін қыз алыспаған. Жеті ата әкеден төмен емес, жоғары таратылады. Олай болса, жеті ата: 1) бала, 2) әке, 3) ата, 4) арғы ата, 5) баба, 6) түп ата, 7) тек ата («ата-тек» деген сөз осыдан шыққан). Жеті атаны тарату осылай жіктеледі.

(«Қазақстан» ұлттық энциклопедиясынан)

- 2. Мұқағали Мақатаевтың «Наурыз» өлеңін (10. тр3) тыңдап, сыбағаның кімге берілетінін анықтаңдар. Өлеңді жаттап алыңдар.

- 3. Төмендегі жағдаяттар қай салт-дәстүрге сәйкес келетінін жазыңдар.

1-жағдаят. Ажар жаңа көйлек сатып алды.

2-жағдаят. Әсетке ағасы Стамбұлдан ойыншық ат әкелді.

3-жағдаят. Елдостың жарыста жеңгені туралы хабар келді.

4-жағдаят. Нұрхан досына Астанада әкелген ойыншығын берді.

5-жағдаят. Бекбол атасынан қай руға жататынын сұрады.

- 4. Мәтіндегі қазақ халқының салт-дәстүрі туралы жаңа ақпаратты анықтаңдар. Негізгі ойды өрбіте отырып, қысқаша мәтін жазыңдар.

Әр халықтың өзінше дәстүрі бар. Дәстүрдің де жақсы-жаманы болады. Жаманы жолшыбай қалып қояды, жақсысы ғасырдан ғасырға кете барады.

Қазақ дәстүрі ата-ананы, үлкенді сыйлауға баулиды. Үлкенге сәлем беру, жол беру, алдынан көлденең кесіп өтпеу, қонақты қарсы алу, төрге шығару, жақсы қабақпен аттандырып салу, жолдас-жораға қайырымды болу сияқты дәстүрлер өмір бойы ескірмейді.

Халықтық жақсы дәстүрлерді ешбір ұлы адам аттаған емес, әрбір жас дәстүрді қорғаушы, орындаушы әрі дамытушы болғай-ақ.

(Ғабиден Мұстафин)

- 5. Оқылым мәтінінен айтылғанда ерін үндестігіне сәйкес өзгеріске ұшырайтын сөздерді теріп жазып, орфоэпия заңдылығына қарай дұрыс оқыңдар.

- 6. Қазақ халқының салт-дәстүрлері туралы ақпараттарды «Қос жазба күнделігіне» түсіріңдер.

Ақпараттар	Түсіндірме (комментарий)

IV

ЖАНУАРЛАР ӘЛЕМІ МЕН ӨСІМДІКТЕР ДҮНИЕСІ

§24. Адам және табиғат

1. Суреттерге қарап, бүгінгі тақырыптың не туралы болатынына болжам жасаңдар.

2. Мәтінді оқып, тақырып қойыңдар.

Қазақ халқының көшпелі өмір салты сан ғасырлар бойы табиғатпен етене танысуына мүмкіндік берді. Осының нәтижесінде жабайы жануарлардың тыныс-тіршілігін, олардың бір-бірінен айырмашылығын, мекен-орнын, пайдасы мен зиянын ажырата білді. «Түз тағысы табиғатпен тілдес» екендігін аңғарып, олардың аталығын, аналығын және ұрпақтарын жеке атаумен атап, әрқайсысына ерекше мән берген. Кейбір жануарларды киелі, қасиетті деп санаған немесе «кесірі тиеді», «киесі ұрады» деп есептеген. Мысалы, жыланды «қыбыр», «ұзынкұрт» деп, ал қасқырды «ит-құс», «бөрі», «ұлыма» деп атаған. Ежелден қазақ аңшылары мен саяткерлері арасында аңдар балалаған кезде, құстар жұмыртқалап жатқанда, балықтар уылдырық шашқанда оларды ауламайтын салт-дәстүр қалыптасқан. Мұның өзі түз тағыларына деген үлкен қамқорлықты көрсетеді.

(Рысбай Сәтімбекұлы)

1. «Түз тағысы» дегенді қалай түсіндіңдер? Түз тағысына (жабайы аңдарға) қандай аңдар жатады? Үй жануарларына ше?
2. Қандай жануарлар киелі саналады? Неге? Себебін анықтаңдар.

3. «Аңшылық», «саяткерлік» сөздерінің мәнін сөздіктен қарап, қандай айырмашылығы бар екенін біліп алыңдар.

Тіліміздегі сөздердің мағыналары әртүрлі. Бір ұғымның өзін бірнеше сөзбен беруге болады. Мысалы: *ғұлама* деген сөзді *данышпан*, *кемеңгер* сияқты бірнеше сөзбен беруге болады. Мұндай сөздер мәнделес сөздер деп аталады.

Мәнделес (синоним) сөздер деп дыбысталуы әртүрлі, бірақ мағыналары жақын сөздерді айтамыз. Мысалы: *әдемі*, *сұлу*, *ажарлы*, *келбетті*.

Қарсы мәнделес (антоним) сөздер деп мағыналары бір-біріне қарама-қарсы сөздерді айтамыз. Мысалы: *жақсы* – *жаман*, *ұзын* – *қысқа*, *биік* – *аласа*.

4. Деңгейлік тапсырманы орындаңдар.
1-деңгей. Оқылым мәтініндегі мәнделес сөздерді теріп жазыңдар.
2-деңгей. Берілген сөздердің антонимдерін тауып, сөйлем құраңдар.

Пайда. Жабайы. Айырмашылық. Көшпелі.

3-деңгей. Үй жануарлары мен жабайы жануарлардың атауларын «Т кестесіне» салып жазыңдар.

5. Жан-жануардың төлдері қалай аталады? Көп нүктенің орнына тиісті сөздерді қойып жазып, сөйлем құраңдар.

Қоянның Түлкінің Еліктің Арыстанның Аюдың
Киіктің Қасқырдың Жолбарыстың

§25. «Қазақстанның Қызыл кітабы»

1. Суреттер мен тірек сөздер бойынша бүгінгі тақырыпқа болжам жасаңдар.

Тірек сөздер: *жануарларға қамқорлық, жойылу қаупі бар аңдарды қорғауға алу, табиғатты аялап, көркейту.*

Омыртқалылар – арқа омыртқасы немесе арқа жұлыны және миы мен көзін қорғайтын бассүйегі бар жануарлар.

Атсалысу – араласу, қатысу, үлес қосу.

2. Мәтінді оқып, тапсырмаларды орындаңдар. Мәтінге жоспар құрыңдар.

«Қызыл кітап»

«Қазақстанның Қызыл кітабы» – республика аумағында кездесетін **сирек**, саны азайып, жойылып кету **қаупі** бар жануарлар мен өсімдік түрлері туралы, оларды ғылыми зерттеу, қорғау, қалпына келтіру, **тиімді** пайдалану туралы толық **мәліметтері** бар негізгі құжат.

«Қазақстанның Қызыл кітабы» «Жануарлар» мен «Өсімдіктер» деп аталатын 2 томнан тұрады. Оның омыртқалы жануарларға арналған I бөлімі 1978 жылы **басылып шықты**. Оған омыртқалылардың 78 түрі **енді**. Оларға сүтқоректілерден қара кірпі, көк суыр, құндыз, үнді қайраңы, қызыл қасқыр, Тянь-Шань аюы, қара күзен, Орта Азия сілеусіні, шағыл мысығы, қарақұйрық, үстірт қойы, арқар, т.б.; құстардан Алтай ұлары, қара ләйлек, кәдімгі қоқиқаз, дуадақ, безгелдек, бүркіт, субүркіт, лашын, т.б.; балықтардан Сырдария тасбекіресі, Арал албырты, Каспий тасбекіресі, т.б. кірді.

Қазақстан Қызыл кітабының өсімдіктерге арналған II бөлімі 1981 жылы басылып шықты. Оған өсімдіктердің 308 түрі **тіркелді**. «Қызыл кітап» – аң-құс пен өсімдіктердің белгілі бір түрлерінің **жойылу** қаупін, оларды көздің қарашығындай қорғау қажеттігін, оларды аулауға тыйым салынғанын ескертетін белгі, сол түрлерді **сақтап**, көбейту **ісінің** бағдарламасы болып табылады.

(«Ол кім? Бұл не?» кітабынан)

1. Қалай ойлайсыңдар, бұл кітаптың түсі неге қызыл?
2. «Көздің қарашығындай қорғау» дегенді қалай түсінесіңдер?
3. Суреттердегі (39-бет) «Қызыл кітапқа» енген аңдарды атаңдар. Олар туралы не білесіңдер? Ақпарат жинаңдар.

3. Мәтіндегі қою қаріппен берілген сөздердің синонимдерін жазыңдар.

4. Қ.Мырза Әлінің «Қызыл кітап» өлеңін (11. тр3) тыңдаңдар. Аң-құс, жәндіктердің жойылуына кім кінәлі? Оларды қалай қорғауға болатыны туралы өз ойларыңды жазыңдар.

5. Оқылым және тыңдалым материалдары бойынша «Қос жазба күнделігін» толтырыңдар. Негізгі ақпаратты түсіндіріңдер. Жұптасып, өзара талқылаңдар.

Дәйексөз (цитата)	Түсіндірме (комментарий)

6. «Қызыл кітапқа» енген аң, құс, балық және өсімдік түрлерін жазыңдар.

Сүтқоректілер: ...

Құстар: ...

Балықтар: ...

Өсімдіктер: ...

§26. «Бақа мен үйрек» ертегісі

1. Мәтінді рөлге бөліп оқыңдар.

Жағаға үйректер қонды.

Үлкен үйрек:

– Жол алыс. Тез тамақ ішіңдер! – деді.

Бақа оларға жақындап келіп:

– Үйректер, қайда барасыңдар? – деп сұрады.

– Оңтүстікке, – деді бір үйрек.

– Оңтүстікте маса, шіркей көп пе?

– Көп.

Бақа оларға:

– Мені ала кетіңдер, – деді.

– Сенің қанатың жоқ, – деді үйректер.

– Шыбықты екі үйрек ұшынан тістейді. Мен ортасынан тістеймін. Осылай ұшамын, – деді бақа. – Бірақ сендер қаңқылдамаңдар, мен бақылдамаймын.

Үйректер мен бақа бір ауылдың үстінен ұшып бара жатты. Төменде балалар:

– Қызық-ай! Мынаны қараңдар! – деп шулады. Соңдарынан жүгірді. Бақа мақтанып кетті:

– Бұны мен ойлап таптым! Мен! Мен! – деп айқайлады.

Бақа шалшық суға құлап түсті.

(http://www.elarna.com/ertegi_kk.php)

2. «Табиғат – адамзатқа аманат» атты бейнефильмді (<https://www.youtube.com/watch?v=ptfNTXDvjAg>) тамашалаңдар.

3. Оқылым және тыңдалым материалдарын негізге алып, тапсырмаларды орындаңдар.

1-деңгей. Бақаға сипаттама беріңдер. Сипаттама сөздердің антонимдерін анықтаңдар.

2-деңгей. Бақалар мен жабайы үйректер туралы қандай қызық мәліметтер білесіңдер? Хабарлама дайындаңдар.

3-деңгей. Тыңдалым бөлімінен алған әсерлеріңді достарыңа хат түрінде жазыңдар.

Бірнеше мағынада жұмсалатын сөздер **көпмағыналы сөздер** деп аталады. Көпмағыналы сөздер түсіндірме сөздікте 1); 2); 3)... деп нөмірленіп беріледі.

Мысалы, *қара* (етістік):

- 1) көз жіберу, назар аудару;
- 2) іздеу, табуға тырысу, қарастыру;
- 3) көру, тексеру, бақылау;
- 4) ескеру, елеу, тыңдау;
- 5) аңғару, байқау;
- 6) бағып қағу, күту, баптау;
- 7) күту, тосу, бөгелу, т.б.

- ✓ 4. «Ақылды», «айлакер», «қорқақ», «сақ», «қырағы», «төзімді» сөздерінің синонимдері мен антонимдерін жазып, сөйлем құрастырыңдар.

- 📝 5. Берілген аң-құстарға қандай сипаттама сәйкес келетінін анықтап, сәйкестендіріп жазыңдар.

Түлкі	әнші
Сұңқар	айлакер
Қоян	ақылды
Ит	қорқақ
Бұлбұл	сақ
Үкі	қырағы
Түйе	төзімді

- 💬 6. «Бақа мен үйрек» ертегісінің желісімен оқиғаны жалғастырып, диалог құрыңдар.

- 🏠 7. Ғаламтор желісі мен қосымша әдебиеттерді пайдаланып, жан-жануарлардың төлдерінің, аналық, аталықтарының атауларын жазыңдар.

Үлгі: сиыр, өгіз, бұзау, т.б.

§27. Жан-жануарлар туралы ертегілер

- 📖 1. Мәтінді рөлге бөліп оқыңдар, тақырып қойыңдар.

Баяғы өткен заманда бір шал мен кемпір өмір сүріпті. Жалғыз сиырдың сүті олардың қорегі болыпты. Сондықтан сиырдың бұзауы сүтке жарымай, өле беріпті. Сиыры енді бұзауласса, кемпір мен шал бар уызын бұзауға бермек болып келіседі.

Үш күннен соң сиыр еркек бұзау туады. Олар қанша тарықса да, сиырды саумай, барлық сүтін бұзауға береді. Енесінің бар сүтін бір өзі еміп өскен бұзау үлкен өгіз болып шығады.

Күндердің бір күнінде ол өзінің семіздігіне масаттанады. «Осындай зор, сұлу денеммен мына бір жаман сиырлардың ішінде жайылып жүргенім лайықсыз екен, түйелерге барып қосылғаным дұрыс шығар», – деп ойланады өгіз.

Өзін ерекше зор сезініп жүрген ол барынша-ақ түйе болуға тырысып бағады. Олардың жеген шөбін жейді, алыс шөлге кетіп, сортаң жалайды. Ақырында, шөлден қатып, іші ауырып, шыдай алмайды.

– Әбден өлетін болдым, жылқыларға барайын. Олар түйеден кішірек қой, азабы да жеңілірек болар, – дейді.

Жылқылардың ішінде жүрген де оған жайсыз болады. Соларға ілесіп, қатарларынан қалмай шауып жүремін деп әбден шаршайды.

Бір күні үйірге қасқыр тиіп, жылқылар дүркірей қашады. Өгіз ілісе алмай, айдалада қалып қояды. Жылқылар қашып кетеді де, өгіз қасқырлардың қоршауында қалады.

– Мө-ө-ө-өөө! Құтқарыңдар мені! Құтқарыңдар! Мө-ө-ө! Мө-ө-ө-өөө! Кім бар маңайда? Мө-ө-ө! – деп мөңірейді өгіз.

– Бұл не айқай? Құлақ түріңдерші!

– Таныс дауыс қой өзі.

Табын сиыр жотаға шықса, сол баяғы өздерін менсінбей кеткен өгіз қасқырлардың қоршауында қалған екен.

Сиырлар өгізге ешбір кек сақтамастан, оны қасқырлардан құтқарып алады.

– Мен сендерді ренжіттім. Ақылсыздығымнан осындай жағдайға тап болдым. Тату болған, туыстармен бір жүрген қандай жақсы! «Бөлінгенді бөрі жейді!» деген осы екен. Кешіріңдер мені, мө-ө-ө-өөө! – деп кешірім сұрапты өгіз.

(Халық ертегісі)

1. Өгіз неге өзін туыстарынан артықпын деп санады?
2. Өгіздің түйелерге де, жылқыларға да қосыла алмауының себебі неде?
3. «Бөлінгенді бөрі жейді» дегенді қалай түсінесіңдер?
4. Осы оқиға адамдарға сабақ бола ала ма?

2. «Жан-жануарлардың жылға таласуы» ертегісін (12. мр3) тыңдап, алған әсерлеріңмен бөлісіңдер.

Дыбысталуы бірдей, мағыналары әртүрлі сөздер **омонимдер** деп аталады.

Мысалы: *ара*: 1) *бал арасы*, 2) *ағаш кесетін ара*;

Омонимдер мен көпмағыналы сөздер өзара ұқсас болып көрінуі мүмкін. Көпмағыналы сөздердің арасында қандай да бір мағыналық жақындық, байланыс болады.

Ал омоним сөздердің арасында ондай мағыналық жақындық, ұқсастық болмайды. Мәселен, *қара* сөзінің көпмағыналы екенін білдік. Осы *қара* сөзі заттың сынын да білдіреді. Мысалы: *қара шаш*, *қара қарындаш*. Бұл кезде ол қимылды білдіретін *қара* сөзіне омоним болады.

3. Берілген сөздерден сөйлемдер құрау арқылы олардың омонимдік мағынасын анықтаңдар.

Үлгі: Шал: 1. *Баяғыда шал мен кемпір болыпты.*

2. *Байқаусызда шалып құлатты.*

3. *Досына телефон шалды.*

Шал, сау, бар, қос, ақ, қал, шап, қой, жас.

4. «Бас», «бет», «құлақ» сөздерінің көпмағыналы екенін мысалдармен дәлелдеңдер.

Үлгі: көз – зат есім

1. адамның көру мүшесі, көзі;
2. иненің көзі, жіп өткізетін тесігі;
3. терезенің көзі, әйнегі;
4. істің көзін табу, жұмысты жақсы орындау;
5. көз салу, қарау;
6. бас-көз болу, қадағалау.

5. Тыңдалым бөлімінде баяндалған ертегі желісі бойынша қойылатын спектакльге хабарландыру жазыңдар.

6. Омоним, синоним және антонимдерді пайдаланып, өздерің білетін хайуанаттар бағына жарнама жасаңдар.

§28. Адам және жыртқыш аң

1. Мәтінді оқып, тақырып қойыңдар. Себебін түсіндіріңдер. Мәтіндегі негізгі ойды анықтаңдар.

Бала күнде естіген бір әңгіме **естен кетпейді**.

Бір шопанның қорасы **маңына** қасқырлар бөлтірік **өргізеді**. Қой қайырған шопанның бұларға, қасқырдың оған зияны жоқ, **бейбіт қатар** өмір сүріп жатады. «Бөлтірігін алайық!» – деп ауыл жігіттері жұлқынғанымен, шопан оларды **маңайлатпайды**. Дүниеде бөлтірігін алдырған қасқырдан **ашулы** аң жоқ, ертең-ақ қойын қырып кетуі мүмкін. Бөлтіріктердің атасы мен енесі көршісінің отарына өзге тұқымдастарын **жақындатпай**, сырттай қорғаштап жүреді.

Осы кезде мынадай **оқиға** болады: ін аузына шығып, күншуақта ойнайтын бөлтіріктер бір ақ қозыны **абайсызда** өлтіріп алады. Оны шопан да көреді. Ертеңінде «енді қайтер екен?» деп бақыласа, отарында мойнында жібі бар **бөтен** бір ақ қозы пайда болады.

Қызықты қараңыз, бөлтірігінің қылығына **ұялған** қасқырлар сол түні көрші ауылдың қотанына түсіп, әлгі ақ қозыны ұрлап алып келген екен.

(М.Шаханов)

1. «Қасқыр да қас қылмайды жолдасына» дегенді қалай түсінесіңдер?
2. «Қасқырлармен бейбіт қатар өмір сүруге болады» деп есептейсіңдер ме?
3. Қасқырларды ұяты бар тіршілік иелеріне жатқызуға бола ма екен?

2. «Кірпі мен қарға» ертегісін (13. тр3) тыңдап, ертегі мазмұнына сәйкес келетін мәтел айтыңдар.

3. Оқылым мәтінінде қою қаріппен берілген сөздерді мәндес сөздерімен (синонимдерімен) жазыңдар.

Үлгі: абайсызда – байқаусызда.

4. Энциклопедиялар мен әртүрлі ақпарат көздері, «Дүниетану» оқулығындағы мәліметтерді зерделеп, кестені толтырыңдар.

Таулар	Жан-жануарлар	Қорегі, ортасы
Алтай		
Тянь-Шань		
Сарыарқа		

5. Қасқыр сөзіне қатысты мақал-мәтелдерді жинақтаңдар. Түсіндірме беріңдер.

Мақал-мәтелдер	Түсіндірме (комментарий)

6. М.Әуезовтің «Көксерек» әңгімесі бойынша түсірілген фильмді көріңдер. «Көксерек жауыздығының себебі неде?» деген тақырыпта достарыңа хат жазып, өзара ой бөлісіңдер.

§29. Өсімдік және музыка

1. Мәтінге тақырып қойып, себебін түсіндіріңдер. Мәтін мазмұнын түсінуге, нақты ақпараттарды анықтауға бағытталған сұрақтар құрастырыңдар.

XX ғасырдың басында Үндістанның Колката қаласында физиолог ғалым Джагдиш Бос өсімдіктердің дамуына музыканың әсерін бақылап, тәжірибе жасаған. Зерттеу нәтижесінде өсімдіктерге скрипка дыбысының өте жағымды әсер ететінін анықтаған. Доктор К.Н.Сингх пен Стелла Понниа скрипканың таңертеңгі уақыттағы дыбысына

жасушадағы цитоплазма қозғалысының жылдамдауын байқаған.

Мимозаға күніне 25 минут скрипкада Үндістан музыкасы ойналған. Музыка тыңдамаған мимозамен салыстырғанда, музыка тыңдаған мимоза 1,5 есе жақсы өскен.

Күріш, темекі, бидай флейта аспабының дыбысына жақсы өседі. Скрипка дыбысына шие ағашы бір мезгілде қаулап, гүл жарған.

Бір қызығы, өсімдіктердің аса шулы музыканы «жақтырмайтыны» белгілі болды.

Музыка мен өсімдік арасында тығыз байланыс бар. Мысалы, көптеген ағаштардан музыкалық аспаптар жасалады. Шыршадан домбыра, пианино, виолончель, скрипка; қайыңнан арфа, рояль; шамшаттан гитара; қарағайдан қобыз жасалады.

Физиолог – жануарлар мен өсімдіктер ағзасындағы тіршілік үдерісін зерттейтін ғалым.

Цитоплазма – жасуша жарғақшасы мен ядро арасын толтырып тұратын қоймалжың сұйықтық.

Шамшат – ыстық жақта өсетін, сүрегі берік, ірі ағаш.

(Ж.Сағындықов, Р.Әлімқұлова)

Сөздің тура және ауыспалы мағынасы

Сөздің затты немесе құбылысты атап білдіретін мағынасы **тура мағына** деп аталады. Тура мағына әр заттың өзіне тән жеке мағынасы болып табылады, сол арқылы біз оны айыра аламыз. Мысалы: *мектеп, теңіз, кеме* – заттарды атаса, *ұзын, ыстық, биік, жақсы* деген сөздер заттың сынын, ал *оқу, жүру, жүзу* – қимылды атайды.

Сөздер тура мағынада айтыла бермейді, ауыспалы мағынада қолданылуы да мүмкін. **Ауыспалы мағына** – сөздің қолданылуы барысында пайда болатын туынды мағынасы. Ол сөздің тура мағынасының негізінде туындайды. Мысалы: 1. *Теңізде кеме жүзіп жүр.* 2. *Білім – теңіз, мектеп – кеме.* 3. *Өнерлі өрге жүзер.* Бірінші сөйлемдегі *теңіз, кеме, жүз* сөздері тура мағынасында жұмсалса, келесі сөйлемдерде ауыспалы мағынада жұмсалған.

2. Қою қаріппен берілген сөздерінің тура және ауыспалы мағыналарын анықтаңдар.

Үлгі:

Орман ішінде билейтін ағаш бар. Ол адамның ішінде не барын білу қиын.

Қытайдың ежелгі орманының **ішінде** ерекше сәмбі тал бар. Осы **биік** ағаштың қасында **жеңіл** лирикалық әуен қойсаңыз, ағаш музыка ырғағына **ілесіп**, билей жөнеледі. Бір ғажабы, шулы, даңғаза музыка қойсаңыз, ағаш билемей қояды екен. Жергілікті тұрғындар оған «билейтін ағаш» деп ат қойған.

(<http://massaget.kz/layfstayl/alemtanu/syrly-alem/4382/...>)

3. Жанар Айжанованың орындауындағы «Қобызым» әнін тыңдап, қобыздың қандай ағаштан жасалғанын анықтаңдар (https://www.youtube.com/watch?v=W_DJKhmCGC8). Ән мәтініне талдау жасаңдар.
4. «Құлақтан кіріп, бойды алар жақсы ән мен төтті күй» атты тақырыпта концерт өтетіндігі туралы хабарландыру жазыңдар.
5. Ақындардың ағаш, гүл, т.б. өсімдіктерге арналған өлеңдерінен бірнеше үзінді тауып, жазыңдар. Өздерің де өлең шығарып көріңдер.
- Үлгі:**
- Жапырақ жүрек жас қайың!
Жанымды айырбастайын... (М.Мақатаев)*

§30. Ғажайып ағаштар

1. Мәтіндерді оқыңдар. Нан мен сүт қалай алынатынын еске түсіріңдер.

Нан ағашы Үндістан мен Малайя аралында өседі. Оның асқабақ тәрізді жемісі болады. Кейбірінің салмағы 25 келіге дейін жетеді. Ағаш жемісінің крахмалы көп, дәмі бидайдың наны сияқты. Жергілікті **тұрғындар** осы нан ағашының жемісін бөлшектеп турап, қуырып ас етеді. Сондай-ақ әлгі жемістерді **салқын** шұңқырға салып, құрамындағы крахмалды ашыту арқылы қамырға **ұқсас** қоспа алып, одан дәмді тоқаш **пісіреді**.

Сүт ағашы. Бразилияда сүт беретін ағаш бар, ол Амазонка өзенінің жағасында өседі. Жергілікті **халық** оны «сорвейра» деп атайды. Сорвейра ағашының бір жерін кертіп қалса, одан сүт сияқты ақ шырын саулап қоя береді. Өзі сүттен сәл қышқылдау. Сондықтан оны алғаш **тағам** ретінде пайдалана

Крахмал – өсімдіктен алынатын ұнтақталған көмірсуы.

Ботаник – өсімдіктер туралы ғылыммен айналысатын ғалым.

қоймаған. Кейіннен ботаниктер зерттеп, оның сиыр сүтінен ешбір кем емес-тігін анықтаған. Халықтың айтуынша, ақ шырынға **аздап** су қосып пісірсе, дәмі сүттен **айнымай** қалады екен. Ағашты бір «сауғанда» 2–4 литрге дейін сүт алуға болады екен.

(«Генетикалық материалдар ресурстары» ақпараттық желісінен)

1. Мәтіндерге қандай ортақ тақырып қоюға болады?
2. Нанды қандай өсімдіктерден алады?
3. Адамдар қай жануарлардың сүтін пайдаланады?
4. Халық арасында нан мен сүтті қалай атайды?
5. Мәтіндегі «ағашты сауу» деген тіркес дұрыс па? Бұл сөз қандай мағынада қолданылған?

2. Қою қаріппен берілген сөздердің синонимдерін тауып жазып, бірнеше сөйлем құраңдар.

3. «Алматының қақ ортасында ғажайып ағаш өсуде» бейнежазбасын (<https://www.youtube.com/watch?v=32g6bmZL4R4>) тамашалап, ой бөлісіңдер.

4. Көп нүктенің орнына қосымшаларды орфографиялық заңдылықтарды сақтап жазып, себебін түсіндіріңдер.

Өсімдіктердің қорғануы

«Шағатын» түкті жапырақтары өсімдіктер... аш жануарлар... қорғайды. Қап-қатты жапырақтар... жануарлар шайнай алмайды. Тікенектері жануарлар... өздері... алшақ жүруге мәжбүр етеді. Кермек дәмі өсімдіктер... жануарлар... екінші рет жоламауы... кепіл болады.

5. Еліміздің аумағында әулие ағаштар бар ма? Осындай табиғат ескерткіштері туралы хабарлама (сөз саны – 30) жасаңдар.

§31. Миуалы ағаш

1. Мәтінді оқып, мазмұнын түсінуге, нақты ақпараттарды анықтауға бағытталған сұрақтар құрастырыңдар.

Майтөбе жайлауының күнгей жағындағы қия жолмен екі салт атты аяңдап келеді. Жамбыл мен Әлиасқар тік қияға өрлеп кетті. Қарасай шоқысының алаңына шыққанда алдарындағы қойнауда өсіп тұрған ағаш көрінді. Бар бұтағын төрт құбыласына кең жайыпты.

– Мен бұл ағашты көрмегелі он шақты жылдай болыпты-ау, – деді Жамбыл атынан түсіп жатып. – Атты жетелеп, **жаяу** баралық. **Қасиетті** ағаш қой.

Екеуі ағашқа жақындағанда, шошып қалды. Біреу қолына балта алған. Ағашты сарт-сұрт ұрады.

– Ей, тоқта, кімсің өзің! – деп Жамбыл ата шыдамай, айқайлап жіберді.

Әлгі жасы қырықтың ішіне келген, қаба сақалды, орта бойлы біреу екен. Балтасын жерге тастап, бұларға қарсы беттеді. **Жақын** келіп, сәлем беріп еді, Жамбыл қолын алмай, сілтеп тастады:

– Сен өзің **денің сау** адамбысың? Ағашқа неге балта шабасың? Көзіңді ойып алайын ба? – деді.

– Жамбыл атам екенсіз ғой. Кешіріңіз. Мен бір қу бұтағын кесіп жатыр едім, – деді әлгі жігіт.

– Бопты, жүр, көрелік, – деді Жәкең жөнді шешіле қоймай.

Үшеуі мәуелі ағаштың түбіне келді. Жоқ, Әлімжан **өтірік** айтпапты. Шынында, бір **жуан** бұтағы сайға қарай қисая салбырай өскен екен. Мәуелі долананың сиқын кетіре, **теріс** шығып, жеңді білектей болған. Қурап тұр екен.

Жамбыл ата сабасына түскендей болып, қалпағын қолына алып, отыра кетті.

– Ал, жігітім, жөніңді айтшы! Бұл – Сүйінбай атаңның тіккен ағашы екенін білемісің?

– Білемін, Жәке. Біз ауыл болып бұл мәуелі ағашты қасиетті санаймыз. Мен жылына екі-үш рет келемін. Қураған бұтағы болса, кесіп тастаймын. Мал бағамын. Күн **ыстықта** осы ағаштың көлеңкесіне келіп саялаймын, – деді Әлімжан. – Мына бір **қисық** бұтақты талай рет қайыспен тартып байлап жүрдім. Түзелмей, ақыры қурап тынды.

Жамбыл орнынан тұрып, мәуелі ағашқа бағдарлай **ұзақ** қарап:

– Иә, балаларым, жердің көркі – ағаш та адам сияқты. Мына қисық бұтақ қисық мінезді, қиқар, жаман адамдай. Тәрбиеге көнбеді, мерт болды. Мына зәулім ағашқа қарағанда кешегі өткен Сүйінбай ақын, бүгінгі ардагер інілерім – Сәкен мен Ораз, жайлаудағы Қисаділ есіме түседі, – деді.

(*М.Етекбаев*)

- ✓ 2. Берілген сөз тіркестерінің мағыналарын түсіндіріңдер. Оларды қатыстырып, сөйлем құраңдар.

Сабасына түсу. Қисық мінез. Мерт болу. Жеңді білектей. Төрт құбылаға жайылу. Балта шабу. Тәрбиеге көнбеу.

- ✓ 3. Мәтіндегі қою қаріппен берілген сөздердің антонимдерін тауып жазыңдар.

4. Елімізде дәстүрге айналған ағаш егу күніне байланысты бейнежазбамен (<https://www.youtube.com/watch?v=PXD6oNgrpmIU>) танысып, оқушыларды ағаш егуге шақыратын жарнама жазыңдар.
5. «Диктоглас» әдісі бойынша мұғалімнің оқылым мәтінінен таңдап оқыған сөйлемдерін тыңдаңдар. Естеріңде қалған сөздерді қағаз бетіне түсіріп, сөйлем құрап жазыңдар. Соңында кітаптағы нұсқасымен салыстырыңдар.
6. «Жердің көркі – ағаш» деген тақырыпта айналада өсіп тұрған ағаштар туралы әңгіме (сөз саны – 40) жазыңдар.

§32. Жеміс-жидектің пайдасы

1. Мәгінді оқып, алдыңғы сабақтағы оқылым мәтінімен мазмұнын, тақырыбын және тілдік құралдарын салыстырыңдар.

Жүзім – өте пайдалы жеміс

Жүзім өсіру біздің заманымызға дейінгі 5 мың жылдықта басталған. Көп өсірілетін аймағы – Кіші Азия. Жүзімнің шамамен он мыңдай түрі кездеседі.

Піскен жүзімнің 100 грамында 60 калория бар. Жүзімнің құрамындағы дәрумендер миға өте пайдалы.

Түстен кейін қос уыс жүзім немесе жүзімнің бір кесе таза сығынды шырынын ішу денеге де, ми жасушаларына да өте пайдалы. Калория тұрғысынан бір килограмм жүзім 1150 грамм сүт, 390 грамм ет, 300 грамм нан мен 1200 грамм картопқа тең. Жүзім адамның иммунитетін күшейтеді, жүйкені тыныштандырып, теріні жақсарта түседі. Сондай-ақ жүзім – аллергия мен буындарда тұз жиналуының алдын алуда таптырмайтын жеміс. Жүзімнің құрамындағы табиғи фруктоза адамның жұмсайтын қуатын аз уақытта қайта қалпына келтіреді.

Жүзім қасиетінің Құранда айтылуы да тегін болмаса керек. Неге десеңіз, қандағы оттегін жүргізетін гемоглобиннің түзілуіне

Дәрумен (лат. *vita* – тіршілік) – адам мен жануарлардың тіршілігіне, олардың ағзасындағы зат алмасудың бірқалыпты болуы үшін қажетті қоспалар.

Жасуша (клетка, *cellula*) – дененің ең кішкене құрылыс бірлігі.

Гемоглобин (грек. *haima*, *haimatos* – қан; лат. *globus* – шар) – адамның, жануарлардың қанының қызыл пигменті.

қажетті темір мен бүйректің жұмыс істеуі және жүрек соғысының реттелуінде жұмсалатын калий онда өте көп кездеседі. Жүзім – өте пайдалы жеміс.

(«Балалар әлемі» журналы)

1. Жүзімнің жүз грамында қанша калория бар?
2. Жүзім шырынының қандай пайдасы бар?
3. Бір килограмм жүзім калориясы қанша азық-түлікке тең?
4. Тағы қандай жемістерді білесіңдер? Олардың қандай пайдасы бар?

2. Жүзім құрамындағы дәрумендер мен олардың адам ағзасына пайдасын анықтап, кестеге жазыңдар.

Жүзімнің құрамындағы дәрумендер	Адам ағзасына пайдасы

3. Құрма туралы бейнефильмді (<https://www.youtube.com/watch?v=N1huqeBblyI>) тамашалап, оның қандай пайдасы барын анықтаңдар.

4. Төмендегі мәтінді оқып, өз пікірлеріңді жазыңдар.

Жеміс ағашын отырғызу – сауап. Мұхаммед пайғамбар адамдардың жеміс ағашын отырғызып, жемісін игілікке жаратуын құптап, қолдаған. Ол бұл орайда былай дейді: «Мұсылман кісі жеміс ағашын отырғызып, одан адам, хайуанат немесе құстар дәм татса, көлеңкелесе, ақырғы күніне дейін сауапқа қалады».

5. Мына сөздердің омонимдерін тауып, мағыналарын нақтылайтын бірнеше сөйлем құрастырып жазыңдар.

Түс. Жүз. Аз. Түз. Жаз. Біз.

6. Тура мағынасында берілген сын есімдердің ауыспалы мағыналарын жазыңдар.

Терең көл. Қиын есеп. Ашық терезе. Қалың шаш. Ақ көйлек. Қара шалбар. Тәтті алма. Өткір пышақ. Жұмсақ жастық.

7. «Табиғатты қорғау – парызымыз» тақырыбында «ПОПС формуласы» бойынша өз пікірлеріңді дәлелдеп жазыңдар.

1-сөйлем: «Менің ойымша, ...»

2-сөйлем: «Мен оны былай түсінемін: ...»

3-сөйлем: «Оны мына деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын: ...»

Соңғы сөйлем: «Осыған байланысты мен мынадай қорытынды шешімге келдім: ...»

§33. Бос уақытты тиімді пайдалану

1. Мәтінді оқып, ойды жалғастырындар, түйінді сөздермен қорытындыландар.

«Бос уақытыңызда не істейсіз?» деген сұрақ әрдайым мені ойландырып жүрген-ді. Әдетте осы сұраққа мынадай жауаптар берілуі мүмкін:

- 1) кітап оқимын;
- 2) спортпен шұғылданамын;
- 3) велосипедпен серуенге шығамын;
- 4) тамақ істеуді жақсы көремін;
- 5) шетелдерге саяхатқа шығуды ұнатамын;
- 6) теледидар көремін;
- 7) компьютерде отырамын;
- 8) шомылуға барамын;
- 9) супермаркеттерді, гипермаркеттерді аралап, тамашалаймын.

Кітап оқу босқа уақыт өткізу емес, кітап – адамның рухани қорегі әрі кеңес беретін бірден-бір ақылшысы, досы. Ол тілімізді, ділімізді және қиял-күшімізді өз қалпында ұстап, ойлау қабілетімізді дамытады.

Спортпен шұғылдану адамды әрдайым сергек етіп тұрады, адамның ағзасын шынықтырады, ағзаның төзімділігін арттырады...

(<https://multiurok.ru/files/mienin-bos-uakyty.html>)

1. Жауаптар тізіміне тағы не қосуға болады?
2. Қандай әдеби кітаптар оқыдыңдар?
3. Спортпен шұғылданасыңдар ма? Қай түрімен?
4. Сендер бос уақыттарыңды қалай өткізесіңдер?

Сөздің бастапқы мағыналы бөлшегі **түбір** деп аталады. Мысалы: *мектеп, бас, ой, тіл, ақыл, біл, өт, сұра, жүр, ақ, сары, ұзын, сегіз, жиырма*, т.б.

2. Тұманбай Молдағалиевтің «Менің әпкем» өлеңін (14. mp3) тыңдап, ондағы негізгі ойды анықтаңдар.

3. Деңгейлік тапсырманы орындаңдар.
 - 1-деңгей. Оқылым не тыңдалым мәтіндегі қимылды білдіретін сөздерді синонимдерімен алмастырыңдар.
 - 2-деңгей. Оқылым мәтіндегі демалыс түрлерінің пайдалы және теріс жақтарын топтастырыңдар.

3-деңгей. Қазіргі кезде балалардың бос уақытын қалай өткізетіні туралы ойларыңды ортаға салыңдар.

4. Оқылым мәтінінен түбір сөздерді теріп жазыңдар.

5. Мәтінді оқып, тірек сөздерді анықтаңдар. Тірек сөздерді қатыстырып, автор сұрағына жауап беріңдер.

Егер де есті кісілердің қатарында болғың келсе, күнінде бір мәртебе, болмаса жұмасында бір, ең болмаса айында бір өзіңнен-өзің есеп ал! Сол алдыңғы есеп алғаннан бергі өмірді қалай өткіздің екен, не білімге, не ахиретке, не дүниеге жарамды күніңді өзің өкінбестей қылықпен өткізіппісің? Жоқ, болмаса, не қылып өткізгеніңді өзің де білмей қалыппысың?

(Абай. Он бесінші қара сөз)

6. Бос уақытта айналысатын жұмысың мен ұстанған мақсатың туралы «Қос жазба күнделігін» толтырыңдар.

Бос уақытта не істеймін?	Ұстанған мақсатым

§34. Уақыттың қадірі

1. Мәтінді оқып, негізгі ойды анықтаңдар.

Тіл үйрену жайлы

«Мен шетел тілін үйренейін деп едім, бірақ уақытым жоқ» деген сөзді жиі естиміз.

Мен 38 тіл білемін, сондықтан бұл сылтаудың еш негізі жоқ екенін айтайын. Мәселе – уақыттың жоқтығында емес, тәртіптің жетіспейтіндігінде немесе ерік-жігердің жоқтығында.

Тіл үйреніп, табысты болу үшін, күніне жарты сағат жеткілікті. Бірақ осы уақытты пайдаланбай: «Келесі дүйсенбіден бастаймын», – демеу керек.

Менің көп тіл білуімнің себебі – уақытымды босқа өткізбегендігімнен. Тіл үйренумен қатар түрлі спортпен айналыстым, билеуді, театрға, киноға баруды жақсы көрдім, көп оқыдым, яғни, уақытты «босқа өлтірмедім». Менің бар құпиям – осы.

(Е.Чернявский)

1. Қандай тілдерді үйренгің келеді? Тіл үйренуге не кедергі болып жүр?
2. «Уақытты босқа өлтіру» сөзінің мағынасын анықтаңдар.

- 2. Диалогті рөлге бөліп оқыңдар. Ойды жалғап, сұхбат жүргізіндер. Мұғалімнің сұрағына сендер не деп жауап берер едіңдер?

- Егер бос уақыттарың көп болса, не істер едіңдер? – деп сұрады мұғалім.
- Мен шахматпен айналысар едім, – деді Досжан.
- Мен футбол секциясына барар едім, – деді Ерлан.
- Мен ағылшын тілін үйренер едім, – деді Сәуле.

Негізгі және туынды сөздер

Сөздер құрамы жағынан дара және күрделі болып екіге бөлінеді. Бір ғана түбірден тұратын негізгі және туынды түбір сөзді **дара сөз** дейді. Мысалы: *бала, көше, ауыл, достық, егінші* сияқты сөздер дара болып есептеледі, өйткені олар бір ғана түбірден тұрады. Бірақ олардың құрамы бірдей емес. Бірі тек түбірден тұрса, екіншілері түбір мен қосымшадан тұрады. Осыған орай олар екіге бөлінеді:

1. **Түбір (негізгі) сөз** – сөздің мағынасы бар ең бастапқы бөлшегі. Мысалы: *бала, көше, ауыл, арман*, т.б.
2. **Туынды сөз** түбір сөзге сөз тудырушы жұрнақ жалғану арқылы жасалады. Мысалы: *дос-тық*: түбірі – *дос*; *-тық* – жұрнақ; *ег-ін-ші*: түбірі – *ек*; *-ін, -ші* – жұрнақтар, т.б.

- 3. Деңгейлік тапсырманы орындаңдар.
- 1-деңгей. Диалог мәтінінен түбір сөздерді теріп алып, жұрнақтар арқылы туынды сөздер жасаңдар.
 - 2-деңгей. Оқылым мәтінінің мазмұнына сәйкес келетін мақал-мәтелдер жазыңдар.
 - 3-деңгей. «Уақытты бағалай білеміз бе?» сұрағына «Төрт сөйлем» тәсілі арқылы жауап жазыңдар.
 1. Пікір. Өзіндік пікірлеріңді бір сөйлеммен жазыңдар.
 2. Дәлел. Өз пікірлеріңді бір сөйлеммен дәлелдендер.
 3. Мысал. Пікірлеріңді өмірмен байланыстырып, мысал келтіріңдер.
 4. Қорытынды. Тақырып бойынша қорытынды шығарыңдар.

- 4. Ойдан түбір сөздер жазыңдар, сол сөздерден жұрнақ арқылы туынды сөздер жасап, кестеге түсіріңдер. Осы сөздерден сөйлем құрастырыңдар.

Үлгі:

Түбір сөздер	Туынды сөздер
тіл	тіл+ші

- 5. Уақытын тиімді пайдалана білген миллиардер – Билл Гейтстің қайырымдылық істері туралы (15. mp3) тыңдап, өз ойларыңмен бөлісіндер.

- 6. Нақыл сөздердің мәнін түсініп оқыңдар. Негізгі мәселелерді «Аквариум» әдісімен қарастырыңдар. Топ ішіндегі ойларды салыстырыңдар.

Уақыт біреуге ұзақ, біреуге қысқа болып көрінуі мүмкін. Бұл оның қандай іспен не тірлікпен толтырылғандығына байланысты. *(С.Маршак)*

Уақыт – бізге берілген үлкен сый. Бізді ақылдылыққа, талаптылыққа, жігерлілікке үйрететін басты ұстазымыз – осы. *(Т.Манн)*

- 7. «Уақыт алтыннан қымбат» деген тақырыпта эссе (сөз саны – 30) жазыңдар.

§35. Балалық шақ

- 1. Мәтіндерді оқып, негізгі ойды анықтаңдар. Сендерге қай мәтіннің әсері күшті болды?

Балалық шағың –
Патшаның тағы,
Тіл жетпес оны бағалап.
Көп өтпей жыл,
Тек жүрмей біл,
Ілгері күнді сағалап.

Үйрен білім жастықта!
Білмей өс жанға қастық та!
Білген жан – көсем!
Сөйлесе – шешен
Жұртты аузына қаратар.

(Мағжан Жұмабаев)

II

Бір жылдың ішінде бір-ақ жаз болады. Ағаш, шөптер, жапырақтар бір-ақ рет жасарады. Осы секілді адамның да басына жастық **екі келмейді**. Жастық – біздің өміріміздің жазы. Жаздан кейін қалай күз келеді, сол секілді жастықтан соң көрілік жетеді. Шаруасына жинақты кісілер жаздыгүні қыстың азық-түлігін даярлап қояды. Адам да жасында өнер-білім, жақсы мінездерді бойына жинауы тиіс. Мұнсыз ол қартайған шағында рақат тіршілік ете алмайды.

(Міржақып Дулатов)

- 1. «Балалық шақ – патшаның тағы», «Балалық, жастық шақ – өмірдің жазы» дегенді қалай түсіндіресіңдер?
2. Берілген мәтіндердің уақытпен байланысы бар ма?
3. Балалық шақ пен келешек өмірлеріңнің байланысын түсіндіре аласыңдар ма?
- 2. «Балалық шақ – армансыз ойнайтын шақ», «Балалық шақ – келешегіме дайындық кезеңі» деген екі көзқарас бойынша топтасып, пікірталас ұйымдастырыңдар.

Күрделі сөздер

Күрделі сөздер кемінде екі түбірдің бірігуі, қосарлануы, тіркесуі арқылы жасалады. Тіркесті күрделі атаулар қысқарту амалы арқылы да беріледі.

Күрделі сөздер			
Біріккен сөз	Қос сөз	Қысқарған сөз	Тіркесті сөз
тасбақа (тас+бақа)	ата-ана	ҚР (Қазақстан Республи-	алпыс бес
бүгін (бұл+күн)	үлкен-кіші	касы)	сары ала
қыстыгүні (қыстың+күні)	көп-көп	АҚШ (Америка Құрама	ат жарыс
өнеркәсіп (өнер+кәсіп)	той-томалақ	Штаттары)	келе жатыр
қарлығаш (қара+ала+құс)	бала-шаға	ТБИ (Тіл білімі институты)	Балқаш көлі

3. Деңгейлік тапсырманы орындаңдар.

1-деңгей. Түбір сөздерді теріп жазып, жұрнақтар арқылы туынды сөздер жасаңдар.

Бүгін – сәрсенбі. Сәрсенбі – сәтті күн, сондықтан көп жұмыс жоспарладым. Таңертең ерте тұрып, сабаққа барамын. Содан соң кітапханадан кітап аламын. Түстен кейін ағылшын тілі үйірмесіне барамын. Осы жұмыстардың бәрін бүгін істеуім керек. Бейсенбіде басқа жұмыстар бар. Әр жұмысты өз уақытында істеу керек. Сонда уақыт үнемделеді.

2-деңгей. Оқылым мәтіндерінен жұрнақ арқылы жасалған туынды сөздерді теріп жазыңдар. Оларды қатыстырып, бірнеше сөйлем құрастырыңдар.

3-деңгей. Оқылым бөліміндегі мәтіндер мен төмендегі пікірді байланыстыра отырып, замандастарыңа балалық шақтың қадірі туралы жарнама не шағын мәтін жазыңдар.

0–7 жас. Бала әлемді таниды, анасымен тығыз байланыста болады. Осы кезеңнің соңы ана «қанатының» астынан шығып, жаңа, үлкен әлемді тануға аттанумен аяқталады.

7–14 жас. Өзінің дара тұлға екенін түсініп, әлемді тануға, белгілі бір «бағытты» таңдауға ұмтылады.

4. Төменде сабаққа үлгермеудің негізгі себептері көрсетілген. Аталған жағдайлар сендердің өмірлеріңде болды ма? 3–4 сөйлеммен қорытындылаңдар.

Оқушының сабаққа үлгермеуінің басты себептері:

- 1) өз-өзіне деген сенімділікті жоғалту;
- 2) білімге деген құлшынысының төмендеуі;
- 3) мұғалім тарапынан қолдау көрмеу;
- 4) отбасындағы ауыр жағдай.

5. «Қазіргі заман және балаларға жасалған мүмкіндіктер» деген тақырыпта эссе (сөз саны – 40) жазыңдар.

§36. Уақыт алтыннан қымбат

1. Мәтінді оқып, ат қойыңдар. Қою әріппен берілген сөйлемнің мәнін түсіндіріңдер.

Оқу маған о бастан жеңіл тиді. Сөздің реті келгенде айта кетейін, мен бірінші сыныпқа барғанда біздің жеке өз үйіміз де жоқ еді. Әке-шешем көшіп-қонумен жүретін: жазда тауға кетіп, күзге қарай етекке түсіп, қыстауға бір-ақ оралатын. Сондықтан да төртінші сыныпқа дейін әкемнің інісінің үйінде жатып оқуыма тура келді. Әдетте мені мектепке баруға әтештің шақыруына қарай оятатын. Сағат дегеніңіз атымен болмайтын. Ұйқылы көзбен қалың қарды омбылап, алты-жеті шақырым жол жүріп, мектепке жететінмін. Жеткен кезде кейде сағат әлі бес не алты болып шығатын. Ондайда күзетшінің қайырымы түссе жақсы: есік ашып, ішке кіргізеді, пеш жағады. Оның жанында маужырап ұйықтап алуға да болады. Үйге берілген тапсырманы орындайтын уақыт тек түн мезгілі ғана. Өйткені атқаратын шаруа шаш етекпен: малға шөп салу, қорадағы малдың астын тазалау, су әкелу, бақшаның арам шөбін отау жұмыстары тіпті таусылмайтын. Есесіне **алтындай қымбат уақытты бағалай білуді үйрендім**, сабаққа дайындалуға да, өзім қатты құмартып алған кітапты оқуға да уақыт табатын болдым. Әрине, кітап оқуымда ешқандай да белгілі бір жүйе жоқ еді. Мектеп кітапханасынан қолға түскендердің бәрін алып, оқи беретінмін.

Қыстау – қыста отыратын тұрақты баспана.

Шаш етекпен – көп.

(*Нұрсұлтан Назарбаев*)

1. Елбасының балалық шағы мен өздеріңнің балалық шақтарыңды салыстырып көріңдер. Ұқсастық пен айырмашылық бар ма?
2. Уақытқа алтыннан басқа қандай теңеу айта аласыңдар?

2. Уақытты тиімді пайдалану туралы материалды көріп, өзара пікір алмасыңдар. (<https://www.youtube.com/watch?v=olgyWN73hEQ>)

3. Қанатты сөздерді түсініп оқыңдар, күрделі сөздерді анықтап, қалай жасалғанын көрсетіңдер.

1. Оқу-өнер – жастық шақтың қару-жарағы. (*І.Жансүгіров*) 2. Адамдарға ақыл-парасат өз өмірін жақсарту үшін берілген. (*Н.Назарбаев*) 3. Адам баласының қолымен жасалғанның бәрі – уақыт пен төзімнің жемісі. (*О.Бальзак*) 4. Адамның табиғаты қызық: байлығынан айырылғанда қатты налиды, ал асыл уақытының мән-мағынасыз өтіп жатқанын елең қылмайды. (*Абул-Фарадж*) 5. Бақыт әрдайым батыл адамның жағында. (*П.Багратион*) 6. Беймезгіл істің берекесі болмайды. (*Н.Қапалбекұлы*)

4. Деңгейлік тапсырмаларды орындаңдар.
- 1-деңгей. Оқылым мәтінінен туынды сөздерді теріп жазыңдар.
 - 2-деңгей. Тыңдалым материалын негізге алып, денені дамыту, интеллектуалдық, рухани даму үшін уақытты тиімді пайдалану жолдары туралы сұхбаттасыңдар.
 - 3-деңгей. Оқылым және тыңдалым материалдарын сабақтастырып, «Уақыт алтыннан қымбат» деген тақырыпта ойтолғау жазыңдар.

5. Бүгінгі тақырып бойынша ойларыңды тиянақтап, «Бестармақ» тәсілі арқылы «Уақыт» сөзіне «Бесжолды өлең» жазыңдар.
1. Бірінші тармақ (жол) – 1 зат есім.
 2. Екінші тармақ – 2 сын есім.
 3. Үшінші тармақ – 3 етістік.
 4. Төртінші жол – кез келген сөз таптарынан тұратын 4 сөз.
 5. Бесінші жол тағы да бір сөзден (әдетте зат есім) тұрады.

§37. Үйірменің үйретері көп

1. Мәтінді оқып, ат қойыңдар. Мәтінде көтерілген мәселе бойынша өз ойларыңды ортаға салыңдар.

Астанадағы «Шығармашылық техникалық орталыққа» келетін балалар шетінен өнерлі. Солардың бірі – Нұрдәулет Құттыбек. Небәрі 9-сыныпқа көшкен жеткіншектің жиырмадан астам медалі бар. Өзі өте ашық, әңгімешіл екен.

«Мұнда келгеніме төрт жыл болды, – дейді Нұрдәулет, – 5-сыныпта жүргенімде осы кабинеттің жанынан өтіп бара жатып, бас сұқтым. Ағай балаларға жаңа кеменің сызбасын түсіндіріп жатыр екен. Қызығып кетіп, ертеңіне дереу үйірмеге жазылдым».

Былтырғы жарыс Павлодарда өтіпті. Нұрдәулеттің кемесі қазылардың көңілінен шығып, екі күміс пен бір қола жүлдені еншілепті. Бір қызығы, қатысушылардың көбі өзара жүзтаным болып қалған.

– Сендердің тәжірибелерің де зор ғой онда. Бәйгеге жаңадан қосылып жатқан құрдастарың қандай қателік жібереді?

– Кемелері аударылып қалып жатады немесе басқару тетігі дұрыс істемейді. Кейбіреулері үйінен құрылғысын дұрыс қуаттамай келеді. Қысқасы, істерінен шалалығы көрініп тұрады.

Нұрдәулеттің арманы – ұстазы секілді білікті техник болу. Болашақта заман талабына сай жаңа құралдарды ойлап тапқысы келетінін де жасырмады. Өнерпаз өренге сәттілік тіледік.

(«Ұлан» газетінен)

1. Үйірмеге нешінші сыныптан бастап барғанды дұрыс деп санайсыңдар?
2. Өз мектеп, қала, ауылдарыңда қандай үйірмелер бар екенін білесіңдер ме?

- ✓ 2. Уақытты білдіретін күрделі сөздердің мағынасын анықтап, түрлеріне қарай (біріккен сөз, қос сөз, қысқарған сөз, тіркесті сөз) топтастырыңдар.

Алагеуім, ақшам, км/сағ, сүтпісірім, бейуақыт, қас-қағым, таң сәрі, тал түс, елең-алаң, бие сауым, ХАУ (халықаралық атомдық уақыт).

- ✓ 3. Оқылым мәтінде қою қаріппен берілген сөздерді тұлғасы мен құрамына қарай ажыратыңдар.

- 📝 4. Абайдың ұлағатты сөздерін түсініп оқып, жаттап алыңдар.

- Егер «ісім өнсін» десең, ретін тап.
- Еңбек – қуаныш, жалқаулық – арылмас азап.
- Еңбексіз мал дәметкен – қайыршылық.
- Жұмысы жоқтық,
Тамағы тоқтық
Аздырар адам баласын.

- 📝 5. Балалар мен жасөспірімдерге үйірмелерге қатысудың пайдасын түсіндіру мақсатында жарнама дайындап, «Галереяны шарлау» әдісімен ең үздігін анықтаңдар.

- 🏠 6. Эссенің кіріспе, негізгі, қорытынды бөлімдерін сақтай отырып, «Оқуда табысқа жету үшін не істеуім керек?» тақырыбында эссе жазыңдар.

§38. Хобби

- 📝 1. Мәтінді оқып, негізгі ақпаратты табыңдар.

Хобби дегеніміз – әр адамның өзі сүйіп істейтін әрі қолынан келетін ісі. Біреулер сурет салғанды, біреулер ән айтқанды, ал енді біреулер коллекция жинағанды ұнатады. Жер бетінде қанша адам болса, барлығының да бос уақытында айналысатын сүйікті ісі болады.

Қазақ қаламгерлерінің көпшілігінің сүйікті істері болған. Мәселен, балалар ақыны Мұзафар Әлімбаевтың хоббиі – сөзжұмбақ, сканворд құрап, шешу, әлем халықтарының мақал-мәтелдерін жинау, оларды қазақ тіліне аудару; жауынгер-жазушы Әзілхан Нұршайықовтың хоббиі – сурет, жақсы кітап жинау; Қадыр Мырза Әлінің хоббиі – кітап, қалам, бөкі, төсбелгі жинау болса, жазушы-аудармашы Герольд Бельгер шахмат ойнауды жақсы көрген, классик жазушы Ғабит Мүсірепов неше алуан таяқ жинаған.

Қазақтың біртуар ұлы Дінмұхамед Қонаев оттықтан (зажигалка) топтама жинаса, Н.Ә.Назарбаевтың хоббиі – табиғат аясында болу, спортпен шұғылдану, музыка тыңдап, кітап оқу екен.

Сол секілді өнер адамдарының да хоббиілері сан алуан: бірі құс өсірумен айналысса, екіншілері аңшылықпен, үшіншілері жылқы ұстаумен, төртіншілері қолөнер кәсібімен, гүл өсірумен, т.б. істермен айналысқанды ұнатады.

(*Фаламтор желісінен*)

1. Адам хоббиімен не үшін айналысады деп ойлайсыңдар? Дәлел келтіріңдер.
2. Сендердің хоббиілерің бар ма? Болашақта қандай істі қолға алғыларың келеді?

2. Өз хоббиілерің туралы әңгімелеп, сұхбат құрыңдар.

3. Суреттердегі балалардың хоббиілері туралы хабарлама жазыңдар.

4. «Қолөнер үйірмесінің жұмысы» хабарын (<http://mangystautv.kz/public/kz/news/society/kol-oner-uyirmesinin-zhumysy>) көріп, өз ойларыңмен бөлісіңдер. Араларыңда қолөнерді хобби етіп жүргендер бар ма?

5. Екі тапсырманың бірін орындаңдар.
 1. Өздеріңе жақсы таныс адамнан оның хоббиі жайлы сұхбат алыңдар.
 2. Мәтінді негізге алып, өздеріңнің сүйікті істеріңнің артықшылығын жарнамалаңдар. Мәтіндеріңнен күрделі сөздерді теріп жазып, түрлерін көрсетіңдер.

Менің сүйікті ісім – қолөнер. Күйзеліс пен көңілсіздіктен арылтатын іс – тоқыма тоқу. Тоқыма тоқыған кезде өзіңізді жайлы әрі жеңіл сезінесіз. Сондай-ақ кесте тігу, сурет салу, икебана жасау, бисер тоқу, т.с.с. қолөнер түрлерімен айналысуға болады. «Қолымнан келмейді» десеңіз, танымдық кітап-журналдарды ақтарып, үйреніп алуға ұмтылыңыз.

§39. Ұлы адамдардың өмірінен

1. Мәтінді оқып, тақырып қойыңдар. Себебін түсіндіріңдер. Негізгі ойды табыңдар.

Өркештене созылған тау беткейіндегі шағын ауылдың бір топ баласы Жасыбай көліне келді.

Шыжыта шақшиған күннің ыстығына шыдамаған балалар тез-тез шешіне салды да, суға қойып-қойып кетті.

Суды шалпылдата шуласып жүрген балалар бір кезде қуаласпақ ойнамақ болып, екі бөлінгенде, Әлкей жоқ болып шықты.

Балалар абыржып қалды.

– Ол қайда кетті екен?!

– Жаңа ғана келе жатыр еді ғой...

– Өзі суға түсіп пе еді? Көлге батып кетпесін!

Осы кезде бір бала:

– Айтпақшы, ол тағы да өнеугүнгідей тастарды тамашалап жүрген шығар, – деді жолдастарына қарап.

– Иә, иә, дұрыс, ол тек сонда, басқа ешқайда кетпейді.

Бұдан көңілі жайланған олар қайта жапырлап суға түсе бастады.

Күн еңкейген кезде өзер қайтқан ұландар анадайдан жол жиегіндегі бір аң мүсінді биік тастың іргесіне еңкейіп, бірдеме істеп жүрген Әлкейді көрді.

Балалар жанына келгенде, ол тершіген маңдайын сипап қойып, тізесінде жатқан дәптерге үңіліп отыр еді.

– Ой, сен әлі мұнда отыр ма едің, біз сені мана үйге қайтқан болар десек, – деді бір бала оған.

– Қане, тағы не жазып алдың, көрсетші? – деді екіншісі қағазға қолын созып.

Әлкей оған қағаздарын ұсынды. Балалар жапырласа төнді.

– Мынау – ана тастағы сурет қой.

– Ал мынау – сондағы жазу емес пе?

– Өзі бәрін айнытпай салыпты, – деді дабырласып олар.

Әлкей ақырын орнынан тұрды да, тұсындағы тасқа қарап:

– Шіркін, бұлардың сырын білсе ғой... – деді армандап...

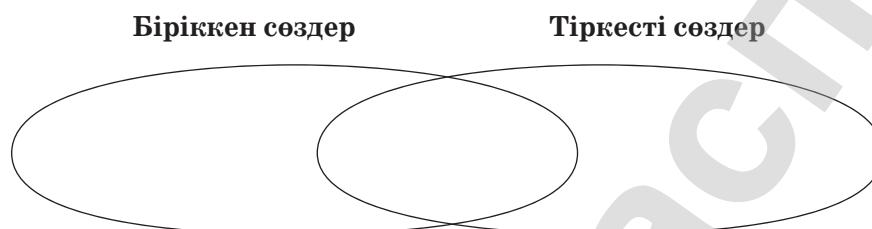
Содан бері көп жыл өтті. Туған өлкедегі таулардың әрбір қызық бітімді құпия тасына таңдана қарап, тамсанатын кешегі жас бала атақты тарихшы ғалым, белгілі әдебиетші Әлкей Марғұлан ағаларың болатын.

(Ермек Өтетілеуов)

1. Әлкей неге басқа балалардан жырақ кетті деп ойлайсыңдар?
2. Бала Әлкей не туралы армандады?
2. Ғалым Әлкей Марғұланның бала кезіндегі қызығушылығы өміріне әсер етті ме?

2. Мәтіндегі бала Әлкей мен өзге балалардың әрекетін салыстырып, «Т кестесіне» жазыңдар.

- 3. Күрделі сөздерді қолдана отырып, өздерің тұратын ауылды немесе қаланы суреттеп жазыңдар.
- 4. Оқылым мәтінінен жұрнақ арқылы жасалған туынды сөздерді бір бағанға, күрделі сөздерді екінші бағанға теріп жазыңдар.
- 5. Венн диаграммасы бойынша салыстырыңдар.

- 6. Қосымша әдебиеттерден еңбектену, талпыну мен ізденудің пайдасы туралы нақыл сөздер тауып жазыңдар.
- 7. Оқылым мәтініндегі автор көзқарасына қатысты өз пікірлеріңді «ПОПС формуласы» бойынша дәлелдеп жазыңдар.
- 1-сөйлем: «Менің ойымша, ...»
- 2-сөйлем: «Мен оны былай түсінемін: ...»
- 3-сөйлем: «Оны мына деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын: ...»
- Соңғы сөйлем: «Осыған байланысты мен мынадай қорытынды шешімге келдім: ...»

§40. Шаршамаймын десең...

- 1. Мәтінді оқып, қыздың көңілді жүруінің себебін түсіндіріңдер.

Кішкентай көрші

Бұл кішкентай қыз біздің көршіміздің қолына жақында ғана келді. Сонда да ол осы маңайдағы тұрғындардың бәрімен көптен таныс, сыр мінез адамдай етене боп, араласып кетті. Оны бала да, үлкен де жақсы көреді. Демалыс күні бала біткеннің бәрі соның төңірегінен шықпайды. Оның білмейтін ойыны, таппайтын өнері жоқ: неше алуан ойыншықтар жасайды, қағаздан сан алуан кестелер ояды.

Жабырқау, қамығу, яки жатырқау, тосырқау дегенді білмейтін, жүрегін тек қуаныш қана жайлаған бұл жанға қарап, еріксіз күлімсірейсің. Бойыңды әлденедей көңілді ағым билейді.

Бұл тынымсыз жанның бір минут дамыл тапқанын көрген емеспін. Жұмысынан қайтса, пәтеріне келе салып я кесте тоқиды, я кітап оқиды немесе үй

жұмысымен айналысып кетеді. Әйтеуір, қарап отыру деген онда бола бермейді және бір тамашасы: сол жүргеннің бәрінде ылғи өлеңдетеді де жүреді.

(Мұқан Иманжанов)

1. Көрші қыздың көңілді жүруінің сыры неде?
2. Қандай көңіл күйдегі адам тез шаршайды?
3. Себебі неде деп ойлайсыңдар?
4. Достарыңа бақылау жүргізіп көріңдер.

2. Тапсырмаларды орындаңдар.

1-деңгей. Мәтіндегі жағымды және жағымсыз әрекеттерді білдіретін сөздерді бөліп жазыңдар.

Үлгі: Жабырқау – күлімсіреу.

2-деңгей. Шаршаған кезде немен айналысатындарың туралы сұхбат құрып, 3–4 сөйлеммен қорытындылаңдар.

3-деңгей. Өмірде кездесетін қиындықтарды жеңу үшін достарыңа қандай ақыл-кеңес берер едіңдер? Тізімін жасаңдар. Жазған ақыл-кеңес тізіміндегі бірнеше сөзді тұлғасы мен құрамына қарай талдаңдар.

3. Абайдың нақыл сөздерін жаттап алыңдар.

- Жас уақытта көңіл – гүл.
- Жастықта көкірек зор, уайым жоқ.
- Жастықта бір күлгенің – мың қаралық.
- Жастықтың оты жалындап,
Жас жүректе жанған шақ.
Талаптың аты арындап,
Әр қиянға салған шақ.

Көңілді жүрудің 5 құпиясы:

1. Үнемі көңілді жүру үшін өзіңізді бақылап үйреніңіз. Болмайтын нәрселерге ренжіп, жақындарыңызды ренжітпеңіз. Көңіліңізді қалдырған адамдарды кешіре біліңіз.
2. Кез келген нәрсеге әзілмен қараңыз. Достарыңыздың арасында күлкі сыйлап жүріңіз. Күліп жүрсеңіз, қиындықтан да оңай құтыласыз.
3. Айналаңызда болып жатқан жағымсыз оқиғалардан түңіліп, үйде отыра бермеңіз. Көшеде, достарыңыздың арасында ойыңыз бөлініп, көңілсіздіктен құтыласыз.
4. Күйбең тіршілігіңізге жаңалық енгізіп отырыңыз, өзіңіз өзгеріңіз. Жаңа іспен айналысыңыз немесе киім кию стиліңізді өзгертіңіз. Сізде болған өзгерістерге жақындарыңыз бен достарыңыз жақсы пікірлерін білдіріп, көңіліңіз көтеріледі.
5. Үнемі жақсы нәрселерді ойлап жүріңіз. Тіпті ауыр жұмыс үстінде де достарыңызбен көңіл көтеруді ойлаңыз.
Есіңізде болсын: өзіңіздің көңіл күйіңізге өзіңіз ғана жауаптысыз!

4. «Артық болмас білгенің» айдарында берілген мәліметтерді негізге алып, «Қос жазба күнделігін» толтырыңдар.

Үнемі көңілді жүру үшін...	Менің ойым

5. Көңіл күйді көтеретін сөздерді тауып жазып, оларды тұлғасы мен құрамына қарай талдаңдар.

§41. Мен еліктейтін кейіпкердің сүйікті ісі

1. Мәтінді оқып, шығарма кейіпкері туралы ой бөлісіңдер.

Атам суретті жақсы салады, өзінің автопортретінің бірнеше түрі бар, бәрі тамаша шыққан. Әр дәптердің бетінен сурет кездестірмей қоймайсың. Оны былай қойғанда, эскиз, сюжетті суреттері де біршама, маман суретшілердің өздері көңіл бөліп қарауға тұрарлық дүниелер.

Үлкен қара альбомның іші – толған ою. Сонау бала кезімдегі терезе әйнегіне түскен сиқырлы суреттер сияқты бірін-бірі қайталамайтын, бір-біріне ұқсамайтын нәзік өрнектер. Табиғат өзі жаратқан төл таланттың қолынан шыққан сұлулық пен тапқырлықтың бір куәсіндей. Күні бүгінге дейін таңғалатыным: атам ешқашан алдындағы ойған оюына қарамайтын, ұқсас болып қалмасын дегенді ойына да алмайтын, сөйлеп отырып, қайшыны жорғалата беретін...

(Зейнеп Ахметова «Шуақты күндер»)

1. Зейнеп Ахметованың «Шуақты күндер» романында кім туралы естеліктер баяндалады?
2. Батырдың тағы қандай дарыны мен қабілеті болғанын білесіңдер?

2. http://kitap.kz/audiobook/5256-robinzon_kruzo/5256-robinzon_kruzo аудиокітабынан үзінді (5-бөлім 37,05 минутынан 40,24 минутына дейін) тыңдап, Даниэль Дефонның «Робинзон Крузо» шығармасының бас кейіпкері Робинзонның немен айналысқанын анықтаңдар.

3. Оқылым материалын «Үш қадамды сұхбат» әдісі арқылы талқылаңдар. Топқа бөлініп, Бауыржан Момышұлы туралы 3 түрлі сұрақ қойып, талқылаңдар. Негізгі ақпаратты анықтап, дәптерге жазыңдар.
1. А оқушы В-дан сұхбат алады, ал С оқушы олардың сұрақ-жауабын жазады.
 2. В оқушы С-дан сұхбат алады, ал А оқушы олардың сұрақ-жауабын жазады.
 3. С оқушы А-дан сұхбат алады, ал В оқушы олардың сұрақ-жауабын жазып отырады.

4. Деңгейлік тапсырманы орындаңдар.
1-деңгей. Дара сөздер мен күрделі сөздерді топтастырып жазыңдар.

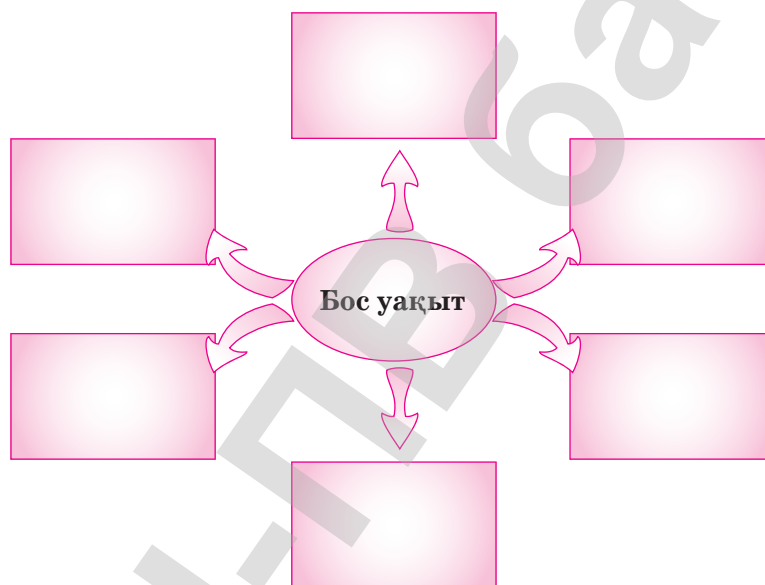
Теміртау, мақтаныш, айтыс, туған-туыс, сезім, Алтынай, көрме, Жасұлан, тасқын, Атбасар, өрмек, кемпірқосақ, оқу орны, жеңіс, егін, ақындар айтысы, қуаныш, Ақтабан, Теңбілкөк, тұрақтылық, ата-ана.

2-деңгей. Жоғарыдағы дара сөздер мен күрделі сөздерді қатыстырып, бірнеше сөйлем құраңдар.

3-деңгей. «Мен үлгі тұтатын адамдар» тақырыбында шағын әңгіме жазып, ол адамдардың жақсы қасиеттерін сипаттаңдар.

5. «Бос уақыт» сөзіне «Кластер» толтырыңдар.

6. Екі тапсырманың бірін орындаңдар.
1. Өздеріңе жақсы таныс көркем шығарма кейіпкерінің хоббиі қандай екенін, қандай көңіл күйде жүретінін анықтаңдар.

Көркем шығарма	Сүйікті кейіпкерім	Кейіпкердің көңіл күйі мен хоббиі

2. Оқу жылының алғашқы екі тоқсанында уақыттарыңды қалай өткізгендеріңді, қандай жетістіктерге қол жеткізгендеріңді эссе түрінде жазыңдар.

§42. Фантазия

1. Суреттерге қарап, тақырыптың не туралы екенін болжаңдар.

2. Өлеңді үндестік заңына сай мәнерлеп оқыңдар, тақырып қойыңдар.

Жеті қат жерің мына төңкерілген,
Жеті қат аспанменен көмкерілген.
Адамзат оның бәрін ерте білген,
Ертегіде табысқан ертеңімен,
Ғаламаттар туылған ертегіден.

Ғаламаттар жасалған ертегіден,
Ертегілер қиялын ерте жүрген.
Ғаламдық ақиқатты бұл адамзат
Галилей, Коперниктен ерте білген.

Барлығын да адамзат қиялдаған,
Қиялдап жер бетіне сыя алмаған.
Ойлап-ойлап отырып кілемімен
Аспанға ұшудан да ұялмаған.

Қиялдап менің дана, байғұс бабам,
Алайда атқа мініп, Айға ұшпаған.
Бабамның қиялымен қанаттанып,
Бүгін мен Айға қонып, жайды ұстағам.

Ғаламат – керемет, ғажап.

Галилей – Италия философы, математик, физик, механик және астроном.

Коперник – поляк астрономы, математик, экономист.

(*Мұқағали Мақатаев*)

?

1. «Жеті қат жер, жеті қат аспан» дегенді қалай түсінесіңдер? Ақпарат көздерінен қарап, осы сөздердің мәнін ашыңдар.

2. Не себепті ақын: «Ғаламаттар жасалған ертегіден», – дейді? Ертегілерде қандай ғажайып оқиғалар баяндалады? Оларды бүгінгі өмірмен байланыстыруға бола ма?

✓ 3. Оқылым мәтіні мен 1-тапсырмадағы суреттерді байланыстырып, сөйлем құраңдар. Зат есімдерді көрсетіңдер.

📝 4. Ертегілерде баяндалатын қиял-ғажайыптың ақиқатқа айналғанына мысалдар келтіріңдер.

Үлгі:

Қиял	Ақиқат
Ұшқыш кілем, қанатты пырақ	Тікұшақпен, ұшақпен ұшу

🏠 5. «Егер мен сиқыршы болсам...» деген тақырыпта шағын мәтін (сөз саны – 30) жазыңдар. Мәтіндегі зат есімдердің астын сызыңдар.

§43. «Керқұла атты Кендебай» ертегісі

☰ 1. Ертегі үзіндісін оқып, түсініксіз сөздердің мағынасын сөздік арқылы анықтаңдар.

Керқұла атты Кендебай

Күндерде бір күн хан өзінің екі баласын шақырып алып:

– Бүгін қара бие құлындайды. Бұл – тоғызыншы құлындауы. Құлындаған күні түнде құлын жоқ болып кетеді. Бүгін осы биені өздерің күзетіңдер. Не болғанын көздеріңмен көріңдер, – дейді.

Мұны Кендебай естіп тұрады.

Кешке ханның екі баласы күзетке барғанда, Кендебай да жасырынып барып отырады. Біраздан кейін ханның екі баласы қорылдап ұйықтап қалады.

Кендебай ұйықтамай отыра береді. Таң біліне берген кезде бие алтын құйрықты, құндыз жүнді арғымақ құлын туады.

Бір кезде аспаннан бір бұлт түйіліп келеді де, құлынды ала жөнеледі. Кендебай шап беріп, құйрықтан ала түседі. Кендебайдың қолында алтын құйрық жұлынып қала береді. Кендебай алтын құйрықты қойнына тығып, ұйықтап қалады.

Ертеңіне таң сәриден хан екі баласын шақырып алып, не көргендерін сұрайды...

(Халық ертегісі)

1. Берілген үзіндіден қиял-ғажайыпқа құрылған қандай оқиғаны байқадыңдар?
2. Суреттерде ертегінің қай сәттері бейнеленген?
3. Сендердің ойларыңша, оқиға қалай жалғасуы мүмкін?

Заттың атын білдіретін сөз табын **зат есім** дейміз. Зат есімдер *кім? не?* деген сұрақтарға жауап береді. Мысалы: *адам, кітап, дала, ой, Айгүл*, т.б.

Зат есімдер тұлғасына қарай 2-ге бөлінеді: негізгі және туынды зат есімдер.

Тек түбірден жасалған, әрі қарай бөлшектеуге болмайтын зат есімнің түрі **негізгі зат есімдер** деп аталады. Мысалы: *Отан, дос, жол*, т.б.

Түбірге жұрнақ жалғану арқылы жасалған зат есімнің түрі **туынды зат есімдер** деп аталады. Мысалы: *қуан-ыш, шат-тық, қон-ақ, ән-ші*.

2. Оқылым мәтінінен зат есімдерді теріп жазып, тұлғасына қарай талдаңдар. Негізгі және туынды зат есімдерді «Т кестесіне» түсіріп жазыңдар.

Негізгі зат есімдер	Туынды зат есімдер

3. «Керқұла атты Кендебай» ертегісінен үзінді тыңдап (http://ikitap.kz/audiobook/5189-kerqula_atty_kendebaj/5189-kerqula_atty_kendebaj. 0:00 минутынан 03:15 минутына дейін), ондағы негізгі және қосымша ақпаратты анықтаңдар.

4. Ертегіні тыңдау барысында зат есімдерді сындық мағынадағы сөздерімен бірге жазып отырыңдар.

Үлгі: *керқұла ат, жыртық киім, т.б.*

5. Ертегіні өз қиялдарыңмен жалғастырып жазып көріңдер.

6. Төмендегі сөздерден туынды зат есім жасаңдар. Қажетті жұрнақтар: *-ғы, -гі, -ыш, -ыс, -іс, -ма, -ме, -шы, -ші, -лық, -лік, -дық, -тық.*

Үлгі: *сүз-бе, ...*

Көр, айт, шап, тап, сурет, балық, адал, қуан, жақсы, дос, бөл, тоқы, бұр.

§44. «Ер Төстік» ертегісі

1. Ертегіні оқып, ауызекі сөйлеуге тән белгілерді анықтаңдар.

«Ер Төстік» ертегісі

...Екеуі жүріп кетеді. Тағы елсізбен келе жатса, жолдарында бір адам көрінеді. «Неғып жүрген адам?» деп байқаса, киіктерді матап жүрген адам екен, екі аяғына байлап алған қазандай екі қара тасы бар. Сол тас-тармен де қашқан киіктерді құтқармайды.

– О, неғып жүрген адамсың? – деп екеуі қасына жетіп келеді.

– «Жердің үстіндегі Төстік жердің астына түсті» деп естіп, соған жолдас болайын деп, жолын тосып жүрген адаммын, – дейді кісі.

– Төстікке жолдас боларлықтай қандай өнерің бар еді? – дейді Төстік.

– Мен аяғыма шаң жұқпас жүйрікпін, ұшқан құс, жүгірген аңның менен құтылатыны жоқ. Киіктерді қуғанда өз екпініммен ағып өтіп, ұстай алмайтын болған соң, аяғыма қазандай қара тас байлап алып қуамын. Сонда екпінім басылық-қырап, киіктерден ағып өтпей кетпей, дәл жетіп ұстаймын. Желаяқ деген мен боламын, – деді кісі.

– Жарайды, сол іздеген Төстігің мен боламын, – дейді Төстік...

(Халық ертегісі)

Ауызекі сөйлеу – адамдардың алдын ала дайындықсыз тіл арқылы тікелей қарым-қатынас жасауы.

1. Суретте ертегінің қай сәті бейнеленген?
2. Қиял-ғажайып ертегісіне тән қандай белгілерді байқадыңдар?

Зат есімдер құрамына қарай 2-ге бөлінеді: 1) дара зат есімдер; 2) күрделі зат есімдер.

Бір түбірден (негізгі я туынды) жасалған зат есімнің түрі **дара зат есімдер** деп аталады. Мысалы: *ауыл, сезім, тоңазытқыш, құлын*, т.б.

Екі не бірнеше сөздің бірігуі, қосарлануы, тіркесуі, қысқаруы арқылы жасалған зат есімнің түрі **күрделі зат есімдер** деп аталады. Мысалы: *мұражай, аққу, баспасөз, дос-жаран, сан есім, ҚазҰУ*, т.б.

2. «Ер Төстік» ертегісінен (http://kitap.kz/audiobook/5179-er_tostik/5179-er_tostik.25:27 минутынан 32:00 минутына дейін) үзінді тыңдаңдар. Сендердің ойларыңша, қай кейіпкерлер өмірде болмайды?

- ✓ 3. Дара және күрделі зат есімдерді екі бағанға бөліп жазыңдар.

Ақыл, іс-шара, баспасөз, көлшік, кітапхана, балабақша, кәсіпорын, орындық, жұмысшы, қиял-ғажайып, ержүрек, батыр, мекен.

- ? 4. Оқылым және тыңдалым материалдары бойынша деңгейлік тапсырманы орындаңдар.
1-деңгей. Ертегі үзінділерінен дара зат есімдер мен күрделі зат есімдерді теріп жазыңдар.
2-деңгей. Дара зат есімдерді тұлғасына қарай ажыратып, сөйлем құрастырыңдар.
3-деңгей. Ертегі желісімен салынған иллюстрация бойынша шағын әңгіме жазыңдар.

- 📝 5. Жер астында жолығып, Төстікке жолдас болатын кейіпкерлерді, олардың өнерін кестеге жазыңдар.

Кейіпкерлер	Өнері

- 🏠 6. Кіріспе, негізгі және қорытынды бөлімдерден тұратын жоспар құрып, қиял-ғажайып ертегі жазыңдар.

§45. Қиял мен аңыз

- ☰ 1. Мәтінді оқыңдар. Негізгі және қосымша ақпаратты анықтаңдар.

Табиғаттың сыры ашылмаған жұмбағы аз емес. «Динозаврлар мекендейді» деген көлдердің түбінде жерасты қуыстарымен байланысатын оқпалар бар боп шықты. Оқпаның бетін әдетте көл табанындағы тұнбалар басып жатады. Жерасты суы азайған кезде оқпаның аузы ашылып кетеді де, көлдің суын тереңге тартады. Иіріммен бірге жердің астына ауа да кетеді. Осы кезде ащы үн шығады. Қиял-ғажайып ертегілердегі бір көлдің суын бір өзі жұтып қоятын алып жайындар немесе айдаһарлар бейнесі осыдан келіп шыққан.

– Онда Самұрық құс та осындай қиял дүниесі ме?

– Жоқ, ол өмірде шын болған. Африканың оңтүстік-шығысындағы Мадагаскар аралында биіктігі төрт қабат үймен теңесетін Рух деп аталатын құстың мекендегені, оның ең соңғысын еуропалықтардың 1682 жылы атып алғаны туралы дерек бар. Бұл алып құстың кескіні қазіргі түйеқұсқа келеді.

Егіншілікпен айналыса бастаған жұрт орманды жалаңаштауға мәжбүр болды. Содан аралдың табиғаты өзгере бастайды да, алып құстардың тіршілігіне қолайсыз болып, олардың жер бетінен жойылып кетуіне алып келеді. Сөйтіп, Самұрықтың аты тек аңызда ғана сақталып, бізге жетті.

(Мырзабек Дүйсенов)

1. Ертедегі адамдар табиғаттың жұмбақ сырын қалай түсінген?
2. Жойылып кеткен қандай аң-құстарды білесіңдер?

Зат есімдер мағынасына қарай 2-ге бөлінеді: жалпы есімдер және жалқы есімдер. Біркелкі заттар мен құбылыстардың атауын білдіретін сөздер **жалпы есімдер** деп аталады. Мысалы: *тау, құс, адам, өсімдік*, т.б. Жалпы есімдер кіші әріппен беріледі.

Біркелкі заттарды, құбылыстарды жекелей атайтын, арнайы берілген есімдер мен атаулар **жалқы есімдер** деп аталады. Мысалы: *Алатау, Ақерке, Жетісу, «Егемен Қазақстан»*, т.б. Жалқы есімдер бас әріппен жазылады.

2. Оқылым мәтініндегі жалпы және жалқы зат есімдерді топтастырып жазыңдар.
3. Зат есімдерді тауып, негізгі, туынды түбірлерді қосымшадан ажыратып жазыңдар.
Үлгі: бәйтерек-тің, ана-мыз, ...

...Дәл осы кезде қатты жел тұрып, нөсер жаңбыр жауды. Хасан балапандардан сұрады:

– Бұл не қылған жел? Не деген нөсер жаңбыр?
– Бұл – жел емес, біздің анамыздың қанатының лебі, ал жаңбыр дегеніміз – біздің анамыздың көз жасы. Біздің анамыз жылда осы бәйтеректің басына жұмыртқалып, балапан басып шығарады. Анамыз балапандарына тамақ іздеп кеткенде, жаңағы айдаһар інінен шығып, біздің анамыздың басып шығарған балапандарын жеп қояды екен. Анамыз қайтып келгенше, ініне тығылып қалады екен. Қазір біздің анамыз аңнан келе жатыр. «Балапандарымды тірі көремін бе, әлде айдаһар жеп қойды ма?» – деп жылап келе жатыр. Ол – біздің анамыздың көз жасы, – деді балапандар.

(Халық ертегісі)

4. «Табиғаттың таңғажайып сыры» тақырыбында эссе жазып, комментарий жасау арқылы бағаландар.

5. Ғаламтор желісі мен қосымша әдебиеттерді негізге алып, сұрақтарға жауап беріңдер.
1. Самұрық туралы ертегі сюжеті негіз болған елімізде қандай ғимарат бар?
 2. Ертегіні бүгінгі өмірмен қалай байланыстырасыңдар?

6. Ізденімдік тапсырма мәліметтері бойынша мәтін (сөз саны – 30) құрастырыңдар.

§46. Өнер-білім бар жұрттар

1. Суреттерге қарап, бүгінгі сабақтың мазмұнына болжам жасаңдар.

2. Үзіндіні мәнерлеп оқыңдар. Мәтіннің мазмұнын түсініп, негізгі және қосымша ақпаратты анықтаңдар.

Өнер-білім бар жұрттар
 Тастан сарай салғызды.
 Айшылық алыс жерлерден
 Көзіңді ашып-жұмғанша
 Жылдам хабар алғызды.
 Аты жоқ құр арбаны
 Мың шақырым жерлерге
 Күн жарымда барғызды.
 Адамды құстай ұшырды,
 Мал істейтін жұмысты
 От пен суға түсірді.
 Отынсыз тамақ пісірді,
 Сусыздан сусын ішірді.

Теңізде жүзді балықтай,
 Дүниені кезді жалықпай.
 Білгендерге осылар
 Бәрі дағы анықтай,
 Білмегенге танықтай.
 Біз де бекер жатпалық,
 Осыларға таныспай.
 Ат өнері білінбес,
 Бәйгеге түсіп жарыспай.
 Желкілдеп шыққан көк шөптей
 Жаңа өспірім достарым,
 Қатарың кетті-ау алысқа-ай,
 Ұмтылыңыз, қалыспай!..

(БІбырай Алтынсарин)

1. Ақын өлеңде өз заманы үшін ғажайып оқиғалар мен таңсық дүниелерді қалай сипаттаған?
2. Ы.Алтынсариннің жазғаны бүгінгі таңда қалай жүзеге асқанын айтып беріңдер.
3. Ақын суреттеген ғажайыптар неліктен қиял болудан қалды?

Зат есімдер танылуына қарай 2-ге бөлінеді: 1) деректі зат есімдер; 2) дерексіз зат есімдер.

Нақтылы тануға болатын, көзбен көріп, қолмен ұстауға болатын зат атаулары **деректі зат есімдер** деп аталады. Мысалы: *кітап, мектеп, жолдас, су*, т.б.

Көзге көрінбегенмен, адамның ойлауы нәтижесінде танылатын ұғым атаулары **дерексіз зат есімдер** деп аталады. Мысалы: *ақыл, ой, бақыт, арман*, т.б.

3. Оқылым мәтінін негізге алып, деңгейлік тапсырманы орындаңдар.
 - 1-деңгей. Мәтіннен деректі, дерексіз зат есімдерді топтастырып жазыңдар.
 - 2-деңгей. Дерексіз зат есімдерге жұрнақ жалғап, туынды сөз жасаңдар.
 - 3-деңгей. Өлеңдегі ғажайып сипатқа ие оқиғаларды бүгінгі күнмен салыстырып, кестені толтырыңдар.

Үлгі:

Ы.Алтынсариннің өлеңінде	Бүгінгі таңда
Айшылық алыс жерлерден... Жылдам хабар алғызды.	Телефон, ғаламтор, факс, телеграмма, т.б.

4. Бүгінгі тақырыпқа байланысты өз көзқарастарыңды «Позиция таңдау» әдісімен ауызша дәлелдендер. Негізгі түйіндеріңді жазыңдар.

5. Өнер-білімнің пайдасы жайында мақал-мәтелдер тауып жазып, мағыналарын түсіндіріңдер. Деректі, дерексіз зат есімдерді ажыратыңдар.

§47. Қожаның қиялы

1. Мәтінді оқыңдар. Алдыңғы сабақтағы мәтіннен жанрлық ерекшелігін анықтаңдар.

Қожаның қиялы

Мен армиядан батыр атанып, орден тағып келе жатырмын. Көпір аузында шоқ-шоқ гүл бумаларын ұстаған нөпір жұрт жолымды тосып тұр. Солардың ішінен көзіме оттай басылып, Жанар ұшырай кетеді. Аңсап көріскен Қозы мен Баяндай бір-бірімізге құшақ жая ұмтыламыз.

Армиядан келу – әскери міндетті өтеп келу.
Орден – жоғары марапат.
Нөпір – көп.

– Жанар!

– Қожа!

Мектеп директоры Ахметов бастаған бір топ мұғалім қасыма келеді. «Жарайсың, Қожа! Жігіт-ақ екенсің! Біз сенің мұндай ержүректігіңді білмей, баяғыда бекер ұрсады екенбіз ғой! Кешір», – дейді Ахметов. «Иә, талқыдан талқыға сап, күн көр-сетпеуші едіңіздер, – деймін. – Әсіресе әлгі Майқанова апай...»

Майқанова маған батып келе алмай, бір шетке таман ыңғайсызданып тұрады. «Сіз неге оқшауланып тұрсыз, бері келіңіз», – деймін. Ол қалтырай басып жақындай түседі. «Кешір, Қожа... Баяғыда саған пионер лагеріне жолдама бермегенімді ұмытпаған боларсың». «Иә, ұмытқаным жоқ». «Кешір, кешір, айналайын Қожатай».

(Бердібек Соқпақбаев)

1. Берілген үзіндіден Қожаның қандай өзіндік әлемі байқалады?
2. Қожа не себепті атақты, танымал тұлғаға айналғысы келеді?
3. Ол батыр болуды армандағанда тек қана атын шығаруды мақсат ете ме?
4. Сендердің ойларыңша, оқиға қалай жалғасуы мүмкін?

2. «Менің атым – Қожа» хикаятынан үзінді (16. тр3) тыңдап, сұрақтарға жауап беріңдер.
 1. Қожа шарбақтан не мақсатпен секірді?
 2. Оның ойы жүзеге асты ма?
 3. Қожа сендердің достарың болса, оған қандай кеңес берер едіңдер?

Көптік жалғау

Қазақ тілінде төрт түрлі жалғау бар: көптік, тәуелдік, септік, жіктік жалғаулары. **Көптік жалғау** зат атауларына жалғанып, заттың көптігін білдіретін жалғау. Көптік жалғауы (-лар, -лер, -дар, -дер, -тар, -тер) сөздерге үндестік заңдылығына сәйкес жалғанады. Мысалы: *бала-лар, үй-лер, қаз-дар, із-дер, кітап-тар, көлік-тер.*

3. Оқылым мәтінін негізге алып, деңгейлік тапсырманы орындаңдар.
 - 1-деңгей. Мәтіннен жалқы есімдер мен жалпы есімдерге мысалдар теріп жазыңдар.
 - 2-деңгей. Мәтіндегі деректі зат есімдерді тауып, оған көптік жалғауын жалғаңдар.
 - 3-деңгей. Өз армандарыңмен бөлісіп, Қожаға хат жазыңдар.

4. Қожаның қиялын «Үш қадамды сұхбат» стратегиясы бойынша талқылап, түйінді үш сөзді анықтаңдар. Бұл сөздерге көптік жалғауын жалғап, сөйлем құраңдар.

- ✓ 5. Жалпы және жалқы есімдерді қатыстырып, «Менің қиял-арманым» тақырыбында ойтолғау жазыңдар. «Галереяны шарлау» әдісімен үздік жұмысты анықтаңдар.
- 🏠 6. Жоспар құрып, соның негізінде «Менің қиялымдағы болашақтың мектебі» тақырыбында эссе (сөз саны – 60) жазыңдар.

§48. Космогондық ою-өрнек – адам қиялының жемісі

- 📄 1. Мәтінді мәнерлеп оқып, өздеріңе түсініксіз сөздердің мағынасын сөздіктер арқылы анықтаңдар. Өзара пікір алмасып, сұрақтарға жауап беріңдер.

Космогондық өрнектер ғарышпен байланысты барлық нәрселерді – жұлдыздар мен Айды, жарты ай мен Күнді, кемпірқосақты бейнелейді. Ұлан-ғайыр далада көшіп-қонып жүрген көшпенділерді ғарыш пен әлем құпиясы қызықтырған. Оларды түнгі аспан әлемінде көрініс тапқан космогондық өрнек – жұлдыздардың сыры бейжай қалдырмаған.

Қазақтардың тұрағы – киіз үй. Осы жеңіл де жинақы киіз үй – көшпелі өмірдегі ең лайықты баспана. Шаңырағы аспанға тіке жол ашады, сырлы дүниеге шақырып, адамның қиял-арманын ұштайды.

Осылайша табиғаттың өзі өмірдің талай құпиясын үйретіп, қазақтарға ою-өрнектің космогондық нақышын тарту етті. Олар – ежелгі сақтар заманынан келе жатқан әлемдік кеңістік пен жер шарының төрт тарабының, мәңгілік қозғалыстың символы: шеңбер, айшық, күн шұғыласы, төрт құлақ, шимай, қисық сызықты бейнелейтін жұлдыз және ою-өрнектің ортасында орналасқан бес бұрышты жұлдыз.

(«Сен білесің бе?» кітабынан)

Сақтар – Орта Азияны мекендеген ежелгі тайпалар.

Ұлан-ғайыр – ұшы-қиырсыз үлкен, кең.

1. Табиғатпен үйлесімде өмір сүрген қазақ халқын қалай сипаттар едіңдер?
2. Космогондық өрнектерде халқымыздың арман-қиялы қалай көрінген?
3. Суреттегі космогондық өрнектерді қандай қолөнер туындыларынан кездестіруге болады?

2. Бір космогондық ою-өрнек пен өсімдік тектес ою-өрнекті салыстырып, Венн диаграммасына түсіріңдер.

Тәуелдік жалғауы

Бір заттың екінші бір затқа, кісіге тәуелді екенін білдіретін жалғау **тәуелдік жалғауы** деп аталады.

Тәуелдік жалғауы – тек зат есімге тән жалғау, басқа сөз таптары заттанып барып қана тәуелдене алады.

I	Менің дәптер (-лер) -ім	Біздің дәптер-іміз
II	Сенің дәптер (-лер) -ің	Сендердің дәптер (-лер) -ің
	Сіздің дәптер (-лер) -іңіз	Сіздердің дәптер (-лер) -іңіз
III	Оның дәптер (-лер) -і	Олардың дәптер (-лер) -і

3. Деңгейлік тапсырманы орындаңдар.

1-деңгей. Берілген зат есімдерді тәуелдеңдер: *өрнек, ғарыш, жұлдыз.*

2-деңгей. Мәтіннен көптік, тәуелдік жалғаулы сөздерді тауып, топтастырыңдар.

3-деңгей. Оқылым мәтінінің мазмұны негізінде диалог құрастырыңдар. Диалогтегі зат есімдерге талдау жасаңдар.

4. Оқылым мәтінінен деректі және дерексіз зат есімдерді екі бағанға теріп жазыңдар.

5. Космогендік ою-өрнегі бар кез келген затты алып, сипаттама мәтін жазыңдар. Оюдың білдіретін мағынасын «ПОПС формуласы» бойынша дәлелдеп жазыңдар.

1-сөйлем: «Менің ойымша, ...»

2-сөйлем: «Мен оны былай түсінемін: ...»

3-сөйлем: «Оны мына деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын: ...»

Соңғы сөйлем: «Осыған байланысты мен мынадай қорытынды шешімге келдім: ...»

§49. «Ғажайып планета»

1. АКТ арқылы «Ғарыш әлемі» тақырыбы бойынша танымдық бейнефильмді көріңдер (<https://www.youtube.com/watch?v=n-khlCFOpzQ>). Бейнефильмдегі негізгі ақпаратты, ұсынылған иллюстрациялардың тақырыпқа қатысын анықтаңдар.

- 2. Үзіндіні оқып, мәтін мазмұнын түсінуге, нақты ақпараттарды анықтауға бағытталған сұрақтар құрастырыңдар.

Оразов «Байқоңырдың» жолына ең таяу деген қос жұлдыз шоғырына бұрылуға ұйғарды. Ол небәрі он жеті планетадан құралған. Қос жұлдыз егіз Күн іспеттес. Екеуінің дәл ортасынан орбита сызып, бір алып сарғыш планета айналып жүр. Екі Күн – ата-анасы, ал ана планета олардың кенжесі тәрізді. Екі шырақтың нұрлы сәулесіне бөленіп, ерекше жарқырайды ол. Бүкіләлемдік тартылыс заңының ең бір ғажап қасиетін бір өзі пайдаланып тұрғандай. Қай жағында болсын, мәңгі жарық, біркелкі мәңгілік температура. Шіркін, үстінде өмір бар ма екен, жоқ па екен!?

Оразов «Байқоңырды» дәл осы планетаға бағыттады. Экипаж мүшелері үнсіз ишаратпен бұл шешімді мақұлдағандай. Ал ерке Кибер алақанын соққылап, қуанып қалды: «Алақай, жаңа планета көреміз!»

Оның бұл қуанышы орынды да еді. Оған себеп ғарыш заңы – бұлжымас қатал заң. Қандай бір экспедиция болмасын ОҒС-ның (Орталық ғарыш стансы-сының) бұйрығына сөзсіз бағынуы тиіс.

(Талап Сұлтанбеков)

Септік жалғаулары

Септік жалғаулары – зат пен зат, зат пен қимыл арасындағы түрлі (мекендік, мезгілдік, мөлшерлік, себептік, т.б.) қатынастарды білдіріп, сөз бен сөзді байланыстыратын қосымшалар. Қазақ тілінде жеті септік жалғауы бар: атау, ілік, барыс, табыс, жатыс, шығыс, көмектес септіктері.

Септіктер	Сұрағы	Жалғауы	Мысалдар
Атау	Кім? Не?	–	кітап
Ілік	Кімнің? Ненің?	-ның, -нің, -дың, -дің, -тың, -тің	кітап-тың
Барыс	Кімге? Неге? Қайда?	-ға, -ге, -қа, -ке	кітап-қа
Табыс	Кімді? Нені?	-ды, -ді, -ты, -ті, -ны, -ні	кітап-ты
Жатыс	Кімде? Ненде? Қайда?	-да, -де, -та, -те	кітап-та
Шығыс	Кімнен? Неден? Қайдан?	-дан, -ден, -тан, -тен, -нан, -нен	кітап-тан
Көмектес	Кіммен? Немен? Қалай?	-мен, -бен, -пен	кітап-пен

- 3. Оқылым мәтіндегі септік жалғаулы сөздерді теріп жазып, қай септікте тұрғанын ажыратыңдар.
- 4. Ғажайып ғаламшарлар туралы сұхбат жүргізіп, хабарлама жазыңдар.
- 5. «Ғарыш», «аспан», «Байқоңыр», «өмір» сөздерін септеңдер.

6. Қосымша әдебиеттер мен ғаламтор желісін пайдалана отырып, ғаламшарларды кестеге орналастырып, сипаттама жазыңдар.

Ғаламшарлар	Менің сипаттауым

§50. Плутонға сапар

1. Үзіндіні түсініп оқыңдар. Оқиғаны өз қиялдарыңмен жалғастырыңдар.

Күні кеше ғана бүкіл планета болып, біздің ауылдық Аралбаев ағайды Плутонға сапарға шығарып салып едік. «Мына тұрған жақын жер емес пе? Көзді ашып-жұмғанша жетіп келеді деп», қаннен-қаперсіз жүргенбіз. Кенет күтпеген оқиғаға душар болыпты.

Мұны біз кейін білдік...

Аралбаев ағай Айдағы планетааралық ғарыш айлағынан ұшысымен, Плутонға апаратын тура жолға түседі.

Кемеде жалғыз өзі. Жоқ, жалғыз емес, қасында өзінің бұрын да талай сапарға бірге барысып жүрген Құтжолы бар. Құтжол – робот. Үйінде Құтжол деген иті де жүр. Танимыз. Жақсы ит. Біздің физик ағайдың Бөрібасарынан да асып түседі. Мықты.

Сол Құтжол екеуі келе жатады. Бір кезде кеме ішіндегі есепші нейтрино аспаптардың көк, жасыл, қызыл және т.б. қандай болса да, барлық шамдары жыпылықтап қоя береді. Аралбаев ағай елең ете қалады. Құтжол да елең ете қалады. Ағай өзі отырған орындықтың сол қапталындағы бір түймені басып жіберді. Бұл – есепші аспаптың дыбыстық жүйесін қосқаны. Ғарыш сапарының нұсқауы солай...

(Абдулхамит Мархабаев)

Таяқ тастам жер – жақын жер.
Плутон – ергежейлі ғаламшар.
Нейтрино аспабы – ғарыштық нысандарды зерттейтін құрал.

Жіктік жалғауы

Адамға қатысты зат есімдер, яғни, кәсібі, мамандығы, туыстық қатынасты білдіретін сөздер жіктеледі. Жіктелген зат есім сөйлемде баяндауыш қызметін атқарады. Үшінші жақта арнайы жалғауы жоқ.

I	Мен оқушы-мын (-мін, -бын, -бін, -пын, -пін)	Біз оқушы-мыз (-міз, -быз, -біз, -пыз, -піз)
II	Сен оқушы-сың (-сің)	Сендер оқушы-сың-дар (-сің -дер)
	Сіз оқушы-сыз (-сіз)	Сіздер оқушы-сыз-дар (-сің -дер)
III	Ол оқушы –	Олар оқушы-лар –

✓ 2. Оқылым мәтінінен адамға қатысты зат есімдерді тауып, жіктендер.

? 3. Оқылым мәтінін негізге алып, деңгейлік тапсырманы орындаңдар.
 1-деңгей. Мәтіндегі зат есімдерді тауып, қай жалғауда тұрғанын талдаңдар.
 2-деңгей. Мәтіннен жалқы, жалпы зат есімдерді тауып, топтап жазыңдар. Жалқы есімдермен сөйлемдер құрастырыңдар.
 3-деңгей. Берілген жұмбақтарды шешіп, тақырыпқа қатысын анықтаңдар. Өздерің осындай үлгімен жұмбақтар құрастырып жазыңдар.

Көк жиекті, шай табақты,
 Алтын алма тербеледі.
 Кейде бүркер алма жүзін
 Ұлпа мақта перделер.

Қонақтап күнде су бетіне,
 Сүйсінер барлық адам келбетіне.
 Тұлғасы су ішінде көрінеді,
 Таңырқап қарап тұрсам суретіне.

Көп моншақ үй үстіне қойдым шашып,
 Қарасам толып жатыр көзін ашып.
 Үйіме сәулеленіп түссе жарық,
 Кетеді әлгі моншақ бәрі қашып.

🔍 4. Қазіргі озық технологияның үздік жетістіктерінің бірі – «Ақылды үй» жобасы. Ал сеулдік (Корея) ғалымдар «ақылды терезе» жобасын ұсынуда. Осы жетістіктер туралы ізденіп, сыныптастарыңа таныстырылым дайындаңдар.

🏠 5. «Ақылды үй» идеяларын пайдаланып, «Менің қиялымдағы болашақтың киіз үйі» тақырыбында хабарлама жазыңдар.

VII

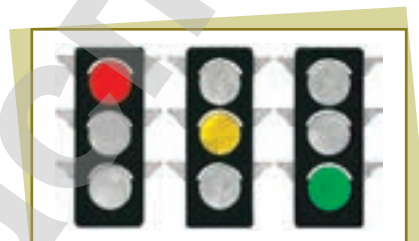
КӨЛІК ЖӘНЕ ЖОЛ БЕЛГІЛЕРІ

§51. Бағдаршам

1. Мәтінді оқып, ойларыңды ортаға салындар.

Таң атқаннан кеш батқанға дейін әрі-бері жүретін сіз жол бойында үнсіз «тіл қатып» тұратын бағдаршамға күніне неше рет жолығасыз? Үш түстен тұратын бағдаршам «Тоқта!», «Дайындал!», «Жүр!» деп жанып-өшіп, қанша адамның өмірін сақтап тұр екен?! Ол түсін алма-кезек ауыстырғанда көз алдыңызға не елестейді? Бағдаршам сіз үшін қай кезде жүріп, қай кезде тоқтау керектігін түсіндіретін құрал ғана ма?..

(<https://baq.kz/kk/blog/166-1572>)

1. Бағдаршамның «тілі» мен адамның сөйлеу тілінің арасында ұқсастық бар ма?
2. Тағы қандай түстердің бағдаршам түстері секілді мәні бар?

Заттың, құбылыстың сын-сипатын, көлемін, түр-түсін, сапасын білдіретін сөз табы **сын есім** деп аталады. Мысалы: *әдемі, ақшыл, ұзын, мейірімді*.

Сын есім *қандай? қай?* деген сұрақтарға жауап береді.

Сын есімдер тұлғасына қарай 2-ге бөлінеді: 1) негізгі сын есімдер; 2) туынды сын есімдер.

Әрі қарай бөлшектеуге келмейтін сын есімдер **негізгі сын есімдер** деп аталады. Мысалы: *жақсы, әсем, асыл, ақ, сұлу*, т.б.

Түбірге жұрнақ жалғану арқылы жасалатын сын есімдер **туынды сын есімдер** деп аталады. Мысалы: *арыстан-дай, су-лы, тер-шең, сер-гек, бағын-ыңқы*, т.б.

2. Деңгейлік тапсырманы орындаңдар.

1-деңгей. Мәтіндегі сын есімдерді тауып, тұлғасына қарай талдаңдар.

2-деңгей. Мәтіндегі нақты ақпараттарды анықтап, хронологиялық кесте жасаңдар.

3-деңгей. Бағдаршамның пайдасын «Кластер» әдісімен түсіндіріңдер.

Ең алғашқы бағдаршамды XIX ғасырда британдық Джей Найт есімді азамат ойлап тапты. Бұл құрылғы 1868 жылы Лондон парламенті орналасқан көшеге қойылды. 1869 жылы бағдаршамның шамы жарылып, жақын тұрған

полиция сақшысын зақымдаған көрінеді. Содан бағдаршам ұзақ жылдар бойы ұмыт қалған.

1914 жылы тамыз айының 5-і күні Американың Кливленд қаласында заманауи бағдаршамның алғашқы нұсқасы шықты. Бастапқыда құрылғы тек екі түсті шамнан тұрды. Ол бір түстен екіншіге ауысқанда дыбыс шығаратын болған. «Халықаралық бағдаршам күні» осы оқиғаға байланысты тойланады.

Ал біз күнде көріп жүрген үш түсті бағдаршам Нью-Йорк қаласында 1920 жылы пайда болды. Жылдар өте бұл құрылғы тиімділігін көрсетіп, әлемнің өзге де елдерінде кеңінен қолданыла бастады.

(<http://qazaqsha.kz/articles/14922>)

3. «Бағдаршам және балалар» атты жол сақшыларымен кездесу шарасы өтетіні туралы хабарландыру жазыңдар.

Хабарландыру критерийлері:

- 1) іс-шараның басталатын уақытын;
- 2) іс-шараның тақырыбын;
- 3) іс-шараға қатысушыларды;
- 4) іс-шараның болатын орнын көрсету.

4. Ғаламтор мен қосымша әдебиеттерден бағдаршам туралы қызықты ақпараттар жинаңдар.

5. «Алып шаһардағы бағдаршам» тақырыбында ертегі жазып, ең үздік жұмысты анықтаңдар.

§52. Жол қауіпсіздігінің ережелері

1. Жол полициясы қызметкері балаларға жолда жүру ережелерін таныстырып жатыр. Рөлге бөліп оқыңдар.

- Балалар, мынау қандай мағына беретін белгі?
- Бұл – жаяу жүргіншілер жолы.
- Жаяу жүргіншілер жолынан қалай өту керектігін білесіңдер ме?
- Оны білмейді екенбіз. Бізге түсіндіріп жібересіз бе?
- Жаяу жүргіншілер жолынан өткенде абай болыңдар. Көліктер сендерге жол беруі керек. Бірақ сонда да тезірек өтуге тырысыңдар. Себебі сендерді көліктер күтіп тұрады ғой.
- Жарайды, айтқаныңызды орындаймыз.

(www.metod-kopilka.ru/trbi_saaty_zholda_zhru_erezhesn)

Сын есімдер құрамына қарай 2-ге бөлінеді: 1) дара сын есімдер; 2) күрделі сын есімдер.

Бір түбірден (негізгі я туынды) тұратын сын есімнің түрі **дара сын есім** деп аталады. Мысалы: *жасыл, жолбарыстай, әдемі, көтеріңкі*, т.б.

Кем дегенде екі түбірден жасалған сын есімнің түрі **күрделі сын есім** деп аталады. Мысалы: *ұзын бойлы, ақ құба, қызылды-жасылды*, т.б.

Тіл – таңбалар жүйесі. Алғаш таңба мәселесімен көне ғасырларда әйгілі философтар – Аристотель мен Демокрит айналысқан.

Тілден басқа таңбалар жүйесі қолдан жасалады. Оларды келісім бойынша өзгертуге болады. Оларды өзгертуге қоғамдағы барлық адамның қатысуы шарт емес. Сол мамандық өкілдерінің келісімі бойынша жасала береді.

Таңбалардың барлығының да мағынасы тіл арқылы айқындалып, дыбыстық тілге «аударылады». Мысалы, транспорт сигналдарының мағынасын дыбыстық тілдегі аудармасы арқылы ғана түсініп, білеміз. Бағдаршамның қызыл түсті жарығы – «Тоқтаңыз!» деген белгі. Мұны білмейтін адамға қызыл түсті жарық қаншама жарқыраса да, еш нәрсені хабарлай да, аңғарта да алмайды. Сайып келгенде, олар тілге негізделеді. Мысалы: бірінші таңба велосипедпен жүретін жолды білдіреді; екінші таңба «Велосипедпен жүруге болмайды» дегенді білдіреді.

2. «Артық болмас білгенің» айдарымен берілген мәтіннен дара және күрделі сын есімдерді анықтап, «Т кестесіне» түсіріңдер.

Дара сын есімдер	Күрделі сын есімдер

3. «Жолдос көмекке асығады» атты қазақстандық анимациялық оқыту сериалынан үзінді (17. mp4) көріп, сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Ата-анаңның көлігінде сапарға шығу үшін қауіпсіздік ережелерін білу қажет пе?
2. Қауіпсіздік белдігі мен балалар орындығының қандай пайдасы бар?
3. Жолдос тағы қандай пайдалы кеңестер берді?

4. Жол қауіпсіздігіне байланысты көлік жүргізушілеріне хат жазыңдар.

Хат жазуға қойылатын негізгі талаптар:

- 1) сәлемдесу;
- 2) хат жазу мақсаты;
- 3) хаттың мазмұны;
- 4) қорытынды.

5. Қандай жол белгілерін білесіңдер? Жол белгілерінің таңбалары бойынша «Таңбадағы ақпарат» деген тақырыпта мәтін жазыңдар.

§53. Көліктің пайда болу тарихы

1. Мәтінді түсініп оқыңдар. Өткен сабақтағы сұхбаттан бұл мәтіннің құрылымында қандай айырмашылық бар екеніне назар аударыңдар.

Көліктің пайда болу тарихы

Адам баласы ежелден қысқа мерзімде ұзақ қашықтыққа жету, өз жұмысын жеңілдету, еңбек өнімділігін арттыруды армандаған. Олар жолаушы және жүк тасымалдау үшін механикалық құрылғылар жасай бастады.

Ең алғаш өздігінен қозғалатын бумен жүретін көлік 1769 жылы Францияның соғыс министрі Этьен-Французаның тапсырмасымен құрастырылды. Бу көлігін Николас Джозеф Кагнот пен әскери механик Брезин Парижде құрастырып шығарды. Бес тоннаға дейін жүк тиеуге болатын бұл көлік сағатына 4 шақырымды ғана бағындыра алатын еді. Көліктің осал жері тежегіші болған. Осының кесірінен бірнеше рет жол апатына ұшырап, нәтижесінде 1771 жылы көлікті шығару тоқталған. Соған қарамастан, Кагноттың көлігі тарихтағы ең алғашқы көлік болып саналады.

Ал жанармаймен жүретін алғашқы көлікті жасап шығарған – Карл Бенц. Ол 1885 жылы үш дөңгелекті, үш орындықты көлік жасап шығарды. Үш дөңгелекті көлік ыңғайсыздау болған соң, 1893 жылы қозғалтқышы үш ат күшіне тең төрт дөңгелекті автокөлік ойлап тапты. Ол – Мерседес Бенц көліктерінің атасы, тұңғыш шығарушысы.

Қазіргі көліктердің күші 40 аттың күшіне тең.

(<https://surak.szh.kz/249236/>)

Тежегіш, қозғалтқыш – көліктің негізгі бөлшектері.

Аппауыт – алып, үлкен.

1. Өздігінен жүретін алғашқы көлікті кім ойлап тапты?
2. Жанармаймен жүретін алғашқы көлікті жасап шығарған кім?
3. Қалай ойлайсыңдар, көліктің адамзатқа зиянды жағы бар ма?

Сын есімдер мағынасына қарай 2-ге бөлінеді: 1) сапалық сын есімдер; 2) қатыстық сын есімдер.

Негізгі сын есімдерден жасалып, заттың санын тікелей анықтайтын сын есімнің түрі **сапалық сын есім** деп аталады. Мысалы: *жасыл, қызғылт, әдемі, қысқа*, т.б.

Заттың сынын басқа сөз таптарының (зат есім, есімдік, етістік, үстеу) қатысы арқылы білдіретін сын есімнің түрі **қатыстық сын есім** деп аталады. Мысалы: *түнгі, таулы, көрікті, алғыр, аяулы*, т.б.

- ✓ 2. Мәтіннен сын есімдерді тіркескен зат есімдерімен теріп жазып, мағыналық түрлерін ажыратыңдар.

Үлгі: қысқа (сапалық сын есім) мерзім.

- 📝 3. Суреттегі көліктердің атауларын даму реті бойынша орналастырыңдар. Сын есімдерді қатыстырып, оларға сипаттама жазыңдар.

- 🔍 4. Көлік жасау тарихы туралы ізденіп, Карл Бенц туралы қызық мәліметтер жинаңдар.
- 🏠 5. Жеңіл көлік түрлеріне сипаттама беріп, кестеге жазыңдар.

Көлік түрлері	Сипаттама

§54. Қазіргі кездегі автокөлік түрлері

- 📋 1. Мәтінді рөлге бөліп оқыңдар. Сұхбатты жалғастырыңдар.

Жігіттер, әлемдегі ең күшті көлік қайсы?
Меніңше, «Мазерати».

Ой, ең күштісі «Геленваген» ғой. Оның басқару жүйелері де заманауи.

Иә, «Геленваген» сұлу ғой. Бірақ көшеде жүргенге ең қолайлысы «Тойота» емес пе?!

Ал мен тау-тасты аралап, табиғатты тамашалау үшін джип төріздес «Нива» көлігін таңдар едім.

Қазақстанда шыққан көлікті алсақ, еліміздің экономикасына пайдасы тиер еді.

Жігіттер, арманымыз күшті. Бірақ біз әлі баламыз ғой. Өскенде қазақша атаумен мәшине шығарайық.

Дұрыс айтасың! Достар, өскенде бір-бірімізді қолдап жүрейік!

Қолдайық! «Болар елдің баласы бірін-бірі батыр дер», – деген ғой.

1. Көліктің тағы қандай түрлерін білесіңдер?
2. Неліктен олардың атаулары қазақ тілінде емес?
3. Балаларға қандай кеңес айтар едіңдер?

2. «Тойота» компаниясының табысы туралы ақпарат жинап, хабарлама дайындаңдар.

Үлгі: 1933 жылы «Тойота» компаниясы текстильді фирмадағы көлік департаменті болып құрылды. Тек кейіннен ғана автокөлік зауытына айналды...

Сын есімнің екі түрлі шырайы бар: салыстырмалы шырай және күшейтпелі шырай.

Біркелкі сындардың бірінен екіншісінің артық я кемдігін салыстыру арқылы көрсететін шырай түрі **салыстырмалы шырай** деп аталады.

Салыстырмалы шырай жасайтын жұрнақтар 2-ге бөлінеді:

- 1) барлық сапалық сын есімдерге жалғанатын жұрнақтар:

- -ырақ, -ірек, -рақ, -рек: *көбірек, қаттырақ;*
- -лау, -леу, -дау, -деу, -тау, -теу: *аласалау, үлкендеу.*

- 2) кейбір сапалық сын есімдерге жалғанатын жұрнақтар:

- -аң, -қай, -ша, -ше: *бозаң, қоңырқай, балаша;*
- -ғыш, -ілдір: *сарғыш, көгілдір;*
- -ғыл, -қыл, -ғылт, -қылт, -ғылтым, -қылтым; -шыл, -шіл, -шылтым, -шілтім: *сарғылт, ақшыл, ақшылтым.*

3. Сын есімнің салыстырмалы шырай түрін қатыстырып, өздерің білетін екі автокөлікті салыстырыңдар.

4. Суреттегі көлік түрлерін атқаратын қызметіне қарай топтастырыңдар.

5. Сын есімнің салыстырмалы шырай түрін қатыстырып, «Қазіргі кездегі автокөлік түрлері» тақырыбында шағын мәтін жазыңдар.

§55. Су көліктері

1. Мәтінді оқып, ат қойыңдар. Мәтін мазмұны негізінде сұрақтар құрастырыңдар.

Қайық – көліктің ең ескі түрі. Ертедегі қайықтар ағаштан жасалып, айналмалы ескектің көмегімен жүретін. Ежелгі мысырлықтар шамамен 5 мың жыл бұрын өзенде, теңізде жүзу үшін желкенді пайдаланды. Қытайда жүк тасымалдау үшін желдеткіш тәрізді желкен түрі қолданылған.

Бүгінде кемелер – сауда-саттық, құрылыс және әскери мақсатта адамдар мен тауарларды, т.б. нәрселерді тасымалдау үшін таптырмайтын көлік түрі. Су көліктерінің тұрағы – айлақтар мен теңіз порттары. Кемелерге арналған теңіз маршруттары болады. Олар айлақтарға белгілі кесте бойынша келіп кіреді.

Кеменің сан алуан түрі бар. Олар қызметтеріне қарай: авиатасымалдаушы, жүк кемесі, контейнерлі кеме, сал кеме, күзетші кеме, суасты қанаты бар кеме, реактивті қозғалтқыш орнатылған суасты кемесі, мина тазартушы кеме, мұхит лайнері, жолаушылар кемесі, желкенді кеме, сүңгуір кеме, зерттеу жұмыстарына арналған кеме болып бөлінеді. Осылардың қай-қайсысын да суда көріп қалуымыз әбден мүмкін.

(yvision.kz/images/special/min-kult/books/.../KOLIKTER.pdf)

1. Кеменің қандай түрлері бар?
2. Қалай ойлайсыңдар, неліктен біздің елімізде су көліктері көп пайдаланылмайды?

 2. «Ақтау теңіз сауда портын кеңейту» (<https://www.youtube.com/watch?v=MTj7fAU6rwE>) бейнежазбасын тамашалап, өз сөздеріңмен айтып беріңдер.

 3. Ақтау порты және ондағы су көлігінің түрлері туралы зерттеу жұмысын дайындап, топ алдында қорғаңдар.

Үлгі:

Еліміз өз портын жаңадан құрды. Онда қазіргі заманғы танкерлер, өздігінен жүретін баржалар, мұзжарғыш буксирлер бар. Елдің басты «теңіз қақпасы» – қатпайтын Ақтау сауда порты...

 4. Ізденімдік тапсырмадағы жинаған мәліметтеріңнің негізінде «Қазақстандағы портты қала және ондағы су көліктері» деген тақырыпта шағын мәтін жазыңдар. Сын есімдерді тұлғасына, мағынасына, құрамына қарай талдаңдар.

 5. Әлемді кемемен аралап, қай мемлекеттерге, қай қалаларға барғыларың келеді? Сол елге барғанда қажет болатын 5 сөзді ұсыныңдар. Олардың орыс және ағылшын тіліндегі баламаларын жазыңдар.

 6. Мақал-мәтел, тұрақты тіркес, жұмбақтар қатарын толықтырыңдар.

Мақал-мәтел	Тұрақты тіркес	Жұмбақ
Екі кемеңіз құйрығын ұстаған суға кетеді.	Салы суға кету.	Жүрсе – ізі жоқ, Сойса – қаны жоқ.

§56. Әуе көліктері

 1. Мәтінді оқып, мәтін мазмұнын түсінуге, нақты ақпараттарды анықтауға бағытталған сұрақтар құрастырыңдар.

Ұшақ қалай пайда болды?

Өзге құралдар сияқты ұшақтар да өздігінен пайда болған жоқ. Ұзақ ізденістің, ерен еңбектің арқасында алғашқы ұшақты жасап, ұшырып, тәжірибе жасаған – өнертапқыш ағайындылар Уилбур мен Орвилл Райттар.

Райттарға ұшақ ойлап шығаруға «геликоптер» деп аталатын ойыншық ой салған. Олардың әкесі – Мильтон Райт 1878 жылдың көктемінде іссапардан келе жатып, дүкеннен балаларына ойыншық алмақшы болады. Дүкенде бұрын-соңды көрмеген ойыншыққа көзі түседі. Бұрамасын бұраса, ызыңдаған дыбыс шығарып, тірі жәндік сияқты аспанға ұшады. Ойыншықты сатып алып, екі ұлына апарды. Ерекше ойыншықтың құны да арзан емес еді. Елу центке жаңа жейде мен сырты

Геликоптер – тікұшақтың ағылшын тіліндегі атауы.

қапталған дұға кітабын сатып алуға болатын. Күні бойы ойнаған балалар оны сындырып алады. Қымбат ойыншықты сындырғанға әкесі ұрсады. Ағайындылар геликоптердің қалай жасалғанын көру үшін ішін ашады. Уилбур мен Орвилл Райттардың ұшатын құрылғы жасауына осы зат өйтүрткі болады.

(<http://aitaber.kz/blog/quzyqderek/2043.html>)

Біркелкі сындардың бірінің екіншісінен не өте артық, не өте кем екендігін көрсететін шырай түрі **күшейтпелі шырай** деп аталады.

Күшейтпелі шырай 2 жолмен жасалады:

- 1) сапалық сын есімдердің алдына күшейткіш буындардың үстелуі арқылы: *біп-биік, ұп-ұзын, қып-қызыл*, т.б.;
- 2) сапалық сын есімдерге *өте, тым, аса, ең, тіпті, нағыз, орасан* сияқты күшейткіш үстеулердің тіркесуі арқылы жасалады: *өте күшті, тым биік*, т.б.

2. Қазіргі заманғы ұшақтарды сипаттайтын сын есімдерді тауып, оларды күшейтпелі шырай формасында түрлендіріп жазыңдар.

Үлгі: үлкен – тым үлкен, үп-үлкен.

3. Жолаушылар тасымалдайтын «Airbus A380» ұшағы туралы мәлімет жинап, жолаушыларға жарнама жасаңдар.

Үлгі: «Airbus A380» – әлемдегі жолаушы тасымалдайтын ең үлкен ұшақ. Ұшақ 15 мың километрден де алыс қашықтыққа ешқандай аялдамасыз жеткізеді. Бұл алыпты құрастыру үшін «Airbus S.A.S.» компаниясының он жыл уақыты кеткен...

4. Әуе көліктеріне сипаттама беріп, кестеге жазыңдар.

Әуе көліктерінің түрлері	Менің сипаттауым

5. Суреттегі құс пен ұшақты байланыстырып, «Адамзат қиялы – шындық» тақырыбында эссе жазыңдар.

§57. Жол қозғалысына қатысушылар

1. Мәтінді рөлге бөліп оқыңдар.

Рақымның жауабы

Рақым қызарып кетті. Күлім қаққан жүзі кенет сұрланып:
 – Сен қызғаншақсың, ішің күйсе, тұз жала! – деді.
 – Тұзыңды өзің жала, мақтаншақ! – дедім ашуым келіп. – Әуелі көшеде қалай жүруді де білмейсің сен.
 – Білемін! – деді ол сенімді түрде.
 – Білмейсің! – дедім мен.
 – Білемін! – деді ол тағы да.
 – Білгіш болсаң, айтшы, көше мүйісінен қалай өтесің?
 – Қалай өтейін, көшенің ортасына барғанша сол жағына қараймын, сонан соң оң жағыма... – деп, жауап беріп жатыр еді, сыныпқа мұғалім кіріп, таласымыз аяқталмай қалды.

(Нәсіреддин Сералиев)

1. Рақым дұрыс айтып жатыр ма?
2. Рақымның орнында болсаңдар, қалай жауап берер едіңдер?

2. «Жол белгілері мен таңбалары» туралы бейнежазбаны (www.youtube.com/watch?v=uXi90N17XmQ) көріп, жол ережелерін сақтаудың маңызын түсіндіріңдер.

3. Өлеңді мәнерлеп оқыңдар. Ережелерді өлең жолынан қалыпты сөйлемге айналдырып жазыңдар.

Реттеуші

Ала таяқ қолында,
 Айтары көп оның да.
 Не істеу керек тұрса егер
 Реттеуші жолыңда.

Тік көтерсе таяқты,
 Баспа алға аяқты.
 Бағдаршамның бұл белгі
 Сары шамы сияқты.

Кеудесімен бұрылса,
 Қарап саған бетпе-бет.
 Тұрғаны оның ұғынсаң:
 «Жолды жаптым, өтпе!» деп.

Арқа жағын қаратса,
Өтіп кетпе аңғармай.
Бағдаршамның бұл белгі
Қызыл түсі жанғандай,

Реттеуші бұрылды,
Бір қырындап тік тұрып.
Жасыл жанды дегенді
Жүргіншіге ұқтырып.

Оң иық не сол иық
Бұрылғанда сен жаққа.
Тұрып қалма мөлиіп,
Алға қарай тез атта.

Реттеуші бар көшеге
Тап болса егер кімде-кім.
Тек сол берген белгіге
Көну – оның міндеті.

(erketai.kz/balalarga/balalardin-olenderi/jol-erejeleri)

4. «Еркін микрофон» әдісімен жол қозғалысына қатысушылардың арасында сұхбат жүргізіңдер.

5. Сұхбат мәтінін жазыңдар. Онда сын есімнің шырай түрлерінің болуын ескеріңдер.

6. Сын есімдерді қатыстырып, оқылым мәтініндегі кейіпкерге хат жазыңдар.

§58. Жол белгілерін білеміз бе?

1. Мәтінді оқып, ат қойыңдар. Мәтін мазмұны негізінде сұрақтар құрастырыңдар.

I

Жол белгілері – көлік қозғалысын реттеп, көлік жүргізуші мен жаяу жүргіншіге ақпарат беру мақсатында жол бойына қойылатын арнайы белгілер.

Жол белгілері 7 топқа бөлінеді:

- 1) ескерту белгілері;
- 2) басымдылық белгілері;
- 3) тыйым салу белгілері;
- 4) міндеттеу белгілері;
- 5) ақпараттық-көрсеткіш белгілері;
- 6) қызмет көрсету белгілері;
- 7) қосымша тақтайшалар.

(<https://prezi.com>)

II

Қиылыста, жол шетінде, бұрышта
Түрлі-түрлі белгілер бар тұратын.
Жүресің бе, жүрмегенің дұрыс па?
Не істеу керек? Соған қарап ұғасың.
Қызыл шеңбер ішіндегі таңбалар
Әлденеге қатаң тыйым салады.

Өміріңді қорғауға олар арналар,
 Білмеген жан өкінішке қалады.
 «Мына жерге кірмегенің жөн», – дейді,
 «Мына жермен жүрмегенің жөн», – дейді.
 «Кері бұрыл, тоқтама не бұрылма,
 Сонда саған ешбір қауіп төнбейді».
 Белгілердің мәнін білу – мықты күш,
 Келесісі – шеті қызыл үшбұрыш.
 Бұл белгілер ескертеді, біліп ал, Көңіл бөлмей өтіп кетпе тып-тыныш.
 Қиылыс па, бұрылыс па алдыңда,
 Теміржолға таяп әлде қалдың ба?
 Өзен бар ма, көпір бар ма, ор бар ма?
 Мекені ме жабайы аң мен малдың да?
 Соның бәрін біліп ал да, абай бол,
 Сенің аман жүргеніңді қалайды ол.
 Белгілердің сырын еске сақтап ал,
 Болашақта жүресің ғой талай жол.

(<http://erketai.kz/balalarga/jol-erejeleri/>)

1. Қандай түстермен боялған жол белгілерін білесіңдер?
2. Не себепті олардың түстері әртүрлі?
3. Қай жол белгілері жиі кездеседі?

2. Деңгейлік тапсырманы орындаңдар.

- 1-деңгей. Бірінші және екінші мәтіндегі жол белгілерін сәйкестендіріп жазыңдар.
- 2-деңгей. Мәтіндерде баяндалған жол белгілерін суреттен көрсетіңдер.

							
Алғашқы медициналық көмек пункті	Аурухана	Жанармай құю стансысы	Автомобильдерге техникалық қызмет көрсету	Автомобильдерді жуу	Телефон	Аялдасыз қозғалуға тыйым салынады	
							
Тамақтану пункті	Ауызсу	Қонақүй немесе мотель	Кемпинг	Демалыс орны	Жол полициясының бекеті	Көліктік бақылау бекеті	Жаяу жүргінші етпесі

3-деңгей. Сын есімді қатыстырып, өздерің жақсы білетін жол белгісін сипаттап, шағын мәтін жазыңдар.

3. Жол белгісінде қандай түс жоқ? Олар неліктен алынбаған деп ойлайсыңдар? Пікір-талас жүргізіп, қорытынды жасаңдар.

4. Салыстырмалы шырай формасындағы сын есімдерді пайдаланып, өздерің бұрын байқамаған жол белгісіне сипаттама мәтін жазыңдар.

§59. Қоғамдық көлік атаулары

1. Жұмбақты шешіп, бүгінгі сабақтың тақырыбына болжам жасаңдар.

Жүйткіген дәу күйінде
«Жүйрік», – деп ел сүйсінді.
Тас жолда жұртты тасып жүр,
Жылдамдыққа басып жүр.

2. Мәтінді оқып, қоғамдық көлікке анықтама құрастырыңдар.

Қоғамдық көліктің қызметін күнделікті пайдаланамыз: онымен жұмысқа барамыз, үйге қайтамыз. Қарапайым халықтың көпшілігі базар мен дүкен аралағанда автобустармен жүреді. Қала тұрғындарының тіршілігі автотранспортпен байланысты.

Автобус, троллейбус, трамвай және метро ең көп пайдаланылатын көлік түрлеріне жатады. Бұдан өзге аспан әлемін шарлайтын ұшақ, көк теңізде еркін қалқитын кеме, жер жүзін тіліп өтетін пойыз да адамзатқа қызмет етеді.

(<https://baq.kz/kk/news/regmedia/regmedia-46167>)

1. Қоғамдық көлік не үшін қажет деп ойлайсыңдар?
2. Мәтіндегі қоғамдық көлік түрлерінің қайсысын көбірек пайдаланасыңдар?
3. Өз қалаларыңда қоғамдық көліктің қай түрі жиі кездеседі?

3. Сын есімнің шырайларын қатыстырып, өздеріңе ұнайтын қоғамдық көлікке сипаттама жазыңдар.

4. «Қоғамдық көлікте жүру әдебі» туралы бейнежазбаны (<http://kaztrk.kz/news/articles/qogamdyq-kolikte-zhuru-adebi-video-3426>) мұқият тындап, пікір алмасыңдар.

5. Тыңдалым мәтініне сүйене отырып, бастауыш сынып оқушысына қоғамдық көлікте өзін қалай ұстау керек екендігі жөнінде хат жазыңдар. Хатта шырай формасындағы сын есімдерді пайдаланыңдар.

6. Қоғамдық көлікте жолаушылар ұстанатын ережелердің дұрыс не бұрыс екенін анықтап, кестеге жазыңдар.

Ережелер	Дұрыс	Бұрыс
Жасы үлкен кісілерге орын беру керек.		
Көлік ішінде ұялы телефонмен немесе қасындағы достарыңмен айғайлап сөйлесуге болады.		
Ауыр заты бар немесе балалы кісілерге мініп-түсуге көмектескен жөн.		
Көлік ішінде әрі-бері жүгіруге болады.		
Көлік терезесінен басыңды шығаруға болады.		
Көлік ішінде тамақ, балмұздақ жеген дұрыс емес.		
Жүргізушімен сөйлесіп, оны алаңдатуға болады.		
Көлікте аяқ киімді тазалап, киімдерінді қаққаның әдепсіздік болып саналады.		
Қоғамдық көлікте әрдайым мәдениетті, өзара сыпайы болған жөн.		

Тілімізде қолданылатын қоғамдық көлік атауларының бәрі өзге тілден енген. Мысалы, автобус (көне грек. *autos* – «өзі» және латын. *bus* – «бөріне»), трамвай (ағылш. *tram* – «вагон» және *way* – «жол»), троллейбус (ағылш. *trolley* – «түйіспелі сым» және *bus*), сондай-ақ метро немесе метрополитен (фр. *metropolitain* – «астаналық») – барлығы да кірме сөздер. Түрік тілінде мәшинені «араба» деп атайды. Бұл сөз біздің тіліміздегі «арба» сөзімен сәйкес келеді.

7. Ғаламтор мен қосымша әдебиеттерден мәлімет жинап, Алматы метрополитені туралы қорытынды мәтін жазыңдар.

VIII АДАМНЫҢ СЫРТ КЕЛБЕТІ МЕН МІНЕЗІ

§60. Бала Абай

1. М.Әуезовтің «Абай жолы» романынан (<http://kitap.kz/audiobook/2087-abai/2087-abai>. I том, 5-бөлім, 26.27 минутынан 29.00 минутына дейін) үзінді тыңдап, бала Абайдың неге қызыққанын анықтаңдар.

2. Мәтінді түсініп оқыңдар. Үзіндіге қандай тақырып қоюға болады?

Биыл Абайдың жасы он үшке толған еді. Денесі де бір аралық кейіпте. Бойы өскен. Қол-аяғы ұзарған. Бұрын мұрны шолақтау болушы еді, биыл біраз ұзарып қалыпты. Бет-бейнесі баладан гөрі ірілеңкіреп, бозбалалық қалпына бейімделген. Бірақ әлі сол мүсінде, үлкендік жоқ. Толық, балғын емес. Сидиып, арықтап, құр созылған сияқты. Күн көрмей өскен реңі солғын, бойшаң ғана өсімдік бейнелес.

Бұрын қара болушы еді, бетінің қызылы да бар еді. Қазірде қаладан қайтқандық және ауру қосылғандық бар ма, әйтеуір, бозғылданған.

Сұйықтау қоңыр шашының арасынан бас құйқасы да қылаңданып көрінеді. О да ауырғандық пен күн көзінде болмағандықтың белгісі.

Абайдың осы сияқты қалпына ендігі мінез машығы да бір алуан боп өзінше үйлесті.

(*Мұхтар Әуезов*)

Сидиып – арықтап ұзарған.
Бас құйқасы – бас терісі.
Сұйық шаш – жұқа, сирек шаш.

1. Бала Абайдың кескін-келбетін көз алдарыңа қалай елестетесіңдер?
2. «Балғын», «солғын» сөздерінің мағыналарын түсіндіріңдер.

3. Мәтіндегі сипаттау мәніндегі сөздер мен сөз тіркестерін анықтап, оларды синонимдермен ауыстырыңдар. Кестені толтырыңдар.

Сипаттау мәніндегі сөздер мен сөз тіркестері	Білдіретін мағыналары
денесі де бір аралық кейіпте	денесі орташа

Заттың санын, мөлшерін, ретін білдіріп, *қанша? неше? нешеу? нешінші?* сұрақтарына жауап беретін сөз табы **сан есім** деп аталады.

Сан есімдер құрамына қарай 2-ге бөлінеді: 1) дара сан есімдер; 2) күрделі сан есімдер. **Дара сан есімдер** бір түбірден құралады. Мысалы: *он, үш, мың, жүз, ондаған, сегізінші, жетеу*, т.б.

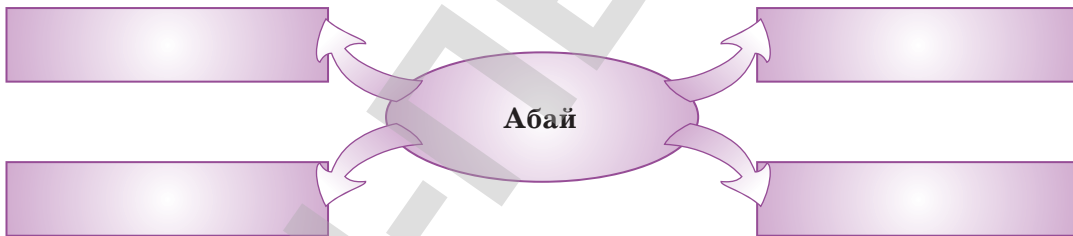
Екі я одан да көп түбірдің тіркесінен немесе қосарлануынан жасалған сан есім **күрделі сан есім** деп аталады. Мысалы: *үш мың тоғыз жүз елу алты, жүз қаралы, оннан бір, бір-бірден, үш-төрт*, т.б.

- ✓ 4. Оқылым және тыңдалым мәтіндерінен сан есімдерді тауып, құрамына қарай ажыратыңдар.

Дара сан есімдер	Күрделі сан есімдер

- ✓ 5. Адамның жас мөлшері туралы сан есімдер қатысқан мақал-мәтелдер жазып, құрамына қарай талдаңдар.

- 📝 6. Мәтінді негізге ала отырып, бала Абайдың портретін өз сөздеріңмен «Кластер» әдісі арқылы топтастырып жазыңдар.

- 🏠 7. Абайдың адамның сырт келбеті мен оның бойындағы қасиеттері туралы «Он сегізінші қарасөзін» оқып, өз пікірлеріңмен толықтырыңдар.

§61. Бағып-қағуда көп мағына бар

- 📖 1. Мәтінді рөлге бөліп оқыңдар. Негізгі ойды анықтаңдар.

Бақша ағаштары

Жаздың бір әдемі күнінде таңертең бір төре өзінің баласымен бақшаға барып, екеуі

Ғибрат – өнеге.
Түзік кісі – тәрбиелі кісі.

егілген ағаштар менен гүл жапырақтарын көріп жүрді.

– Мынау ағаш неліктен тіп-тік, анау біреуі неге қисық біткен? – деп сұрады баласы.

– Оның себебі, балам, анау ағашты бағу-қағумен өсірген, қисық бұтақтары болса кесіп. Мынау ағаш бағусыз, өзі шығу қалыбымен өскен, – деді атасы.

– Олай болса, бағу-қағуда көп мағына бар екен ғой, – деді баласы.

– Бағу-қағуда көп мағына барында шек жоқ, шырағым. Мұнан сен де өзіңе ғибрат алсаң болады: сен жас ағашсың, саған да күтім керек, мен сенің қате істеріңді түзеп, пайдалы іске үйретсем, сен менің айтқанымды ұғып, орнына келтірсең, жақсы, түзік кісі болып өсерсің; бағусыз бетіңмен кетсең, сен де мынау қисық біткен ағаштай қисық өсерсің, – деді.

(БЫРАЙ АЛТЫНСАРИН)

1. Бала мінезінің қалыптасуына отбасында берілетін тәлім-тәрбиенің қандай маңызы бар?
2. «Мен сенің қате істеріңді түзеп, пайдалы іске үйретсем, сен менің айтқанымды ұғып, орнына келтірсең, жақсы, түзік кісі болып өсерсің» деген сөзді қалай түсінесіңдер?
3. «Бағусыз бетімен кету» дегенді қалай түсінесіңдер? Өз сөздеріңмен айтып беріңдер.

2. «Қоңыр» тобының орындауындағы «Бесік жырын» (<https://www.youtube.com/watch?v=mdn9FuRZ-yU>) тыңдап, балаға алғашқы тәрбие бесік жырымен берілетіні туралы ой түйіндер. Баланың «Бесік жырын» естіп өсуі қаншалықты маңызды?

Сан есімдер мағынасына қарай 6 түрге бөлінеді: есептік сан есім, реттік сан есім, болжалдық сан есім, топтау сан есім, жинақтық сан есім, бөлшектік сан есім. **Есептік сан есім** заттың нақтылы санын білдіріп, *қанша? неше?* деген сұрақтарға жауап береді. Мысалы: *бес, он екі, жүз, жиырма сегіз, тоғыз жүз бір*, т.б. Есептік сан есімдердің дара түрі де, күрделі түрі де сан есімнің басқа мағыналық түрлерін жасауға негіз болады.

3. Мәтіннен тірек сөздерді анықтап, оларды есептік сан есімдермен тіркестіріп жазыңдар.

Тірек сөздер	Есептік сан есіммен тіркестіру
Ағаш	Бір ағаш

4. Оқылым мәтіндегі сан есімдерді анықтап, құрамына қарай талдаңдар. Сан есімнің басқа мағыналық түрлерін жасауға негіз болған есептік сан есімдерді анықтаңдар.
5. «Еркін микрофон» әдісімен «Тәрбиедегі үлкендердің рөлі» тақырыбында сұхбат жүргізіндер.

Үлгі:

– *Адамның жақсы болып өсуіне отбасындағы, айналасындағы адамдардың ықпалы зор деп ойлаймын. Сен мұнымен келісесің бе?*

– *Әрине, «Ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілерсің», – деген ғой. Менің ең басты тәрбиешім – атам.*

– *Ал мені әжем тәрбиеледі. Ол кісі – шебер ертегіші. Ертегілерден көп өнеге алуға болады.*

6. Қосымша әдебиеттерден тәлім-тәрбиеге байланысты мақал-мәтелдерді тауып жазып, құрамындағы сан атауларын есептік сан есімдерге айналдырыңдар.

§62. Асыл қасиет

1. Адам бойындағы жақсы қасиеттер көрініс беретін жағдайларға мысалдар келтіре отырып, сұхбат құрыңдар.
2. Мәтінді түсініп оқыңдар. Әңгімеге басқаша қандай тақырып қояр едіңдер? Асыл қасиетке тағы қандай қасиеттерді жатқызар едіңдер? Ойларыңды дәлелдендер.

Асыл шөп

Зылиха мен Бәтима деген екі қыз бала төбесіне бір-бір жәшік жеміс көтеріп, қалаға келе жатыпты. Зылиха аңілеп-уңілеп: «Шаршадым!» – деп, Бәтима күліп, өзіл-десіп келе жатады. Сонда Зылиха айтты:

– Сен неге мәз болып қуанып келесің, төбедегі жәшіктің ауырлығы да менің басымдағыдан кем емес, өзің де менен күшті емессің?

– Мен жәшігімнің ішіне ауырды жеңілдететін бір шөп салдым, – деді Бәтима.

– Әй, ондай болса, шөбіңнің атын айтшы, мен де ауырлықты жеңілдетейін, – деді Зылиха.

– Ол шөп сенің қолыңа түспей ме деп қорқамын, аты – «сабыр» деген, – деді.
(*Бібырай Алтынсарин*)

1. Әңгімеге неге «Асыл шөп» деген тақырып қойылғанын түсіндіріңдер.
2. Әңгімеде адам бойындағы қандай асыл қасиет дәріптелетінін айқындап, ойларыңмен бөлісіңдер.
3. Бәтима неге: «Ол шөп сенің қолыңа түспей ме деп қорқамын», – дейді?

3. Генри Фордтың табысқа жету жолындағы табандылығы мен шыдамдылығы туралы әңгімені (18. тпр3) тыңдаңдар. Оқылым мәтінімен ортақ ойды табыңдар.

Реттік сан есім заттың саналу ретін білдіріп, *нешінші?* деген сұраққа жауап береді. Реттік сан есімдер есептік сан есімдерге, егер олар дауысты дыбысқа бітсе, *-ншы, -нші*, ал дауыссызға аяқталса, *-ыншы, -інші* жұрнақтары жалғану арқылы жасалады. Мысалы: *бір-інші, тоғыз-ыншы, екі-нші, алты-ншы, жүз отыз бес-інші*, т.б.

Реттік сан есімдер цифрмен берілсе, төмендегідей жазылады.

1. Реттік сан есімдер араб цифрымен берілсе, *-ншы, -нші, -ншы, -нші* жұрнақтарының орнына дефис (-) қойылады. Мысалы: *Сен биыл 6-сыныпқа барасың. Асхана мектептің 1-қабатында орналасқан.*
2. Реттік сан есімдер рим цифрымен берілсе, жұрнақтың орнына дефис қойылмайды. Мысалы: *«Абай жолы» романының II томы, I жүлделі орын*, т.б.
3. Жыл, ай аттарының алдынан келген сан есімдер араб цифрымен берілсе де, олардан кейін дефис қойылмайды. Мысалы: *2016 жылы Рио де Жанейро қаласында жазғы олимпиада ойындары өтті.*

4. Оқылым және тыңдалым мәтіндерінен сан есімдерді теріп жазып, құрамы мен мағынасына қарай ажыратыңдар.

5. Абайдың 19-қарасөзін түсініп оқып, ондағы негізгі ойды реттік сан есімдерді пайдалана отырып жазыңдар.

Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды таниды дағы, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады. Естілердің айтқан сөздерін ескеріп жүрген кісі өзі де есті болады.

6. Адам бойындағы асыл қасиеттер туралы мақал-мәтел мен қанатты сөздерді жазып, «Т кестесі» бойынша мағынасын түсіндіріңдер.

Мақал-мәтелдер	Мағынасы

7. «Менің досымның асыл қасиеті» тақырыбында шағын эссе (сөз саны – 40) жазыңдар.

§63. Уәдеге адалдық

1. С.Бегалиннің «Бала Шоқан» әңгімесінен (http://www.ikitap.kz/index.php/catalog/audiobook/2364-bota_bala_wokan) үзінді (1-бөлімнің 01.15 минутынан 03.22 минутына дейін) тыңдаңдар. Суретте шығарманың қай сәті бейнеленген?

2. Үзінділерді оқып, тақырып қойыңдар. Себебін түсіндіріңдер.

I

Әкелерімен қабаттаса атқа мінген Шоқан, кешегі Мысыққа айтқан уәдесі бойынша, құдық басына тартты. Шыңғыс баласының жалғыз кетіп бара жатқанын көріп, шақырып алды.

- Сен жалғыз қайда бара жатырсың? – деп себебін сұрады.
- Атеке, кеше Мысыққа, әлгі мүсінші балаға, келем деп уәде бергем. Соған барам.
- Кейін-ақ бармайсың ба, немене, ол бір жаққа кетіп қалар деп пе едің? – деген әке сөзіне:

– Уәде айтып, артынан алдасам, ұят болады ғой. Бұдан былай ол менің сөзіме сенбейді ғой, – деді.

Шыңғыс Шоқанға ойлана қарады да:

– Ә, жарайды, бар. Екі айтпаған жақсы, – деді.

Шыңғыстың өңінде баласына іштей разыланған ажар бар еді.

II

Шоқан құйғыта шауып құдық басына келгенде, Мысық алдынан қарсы шықты. Ол қолына ұстаған жаңа мүсіндерін жоғары көтере көрсетті:

– Міне, Шоқан, істеп қойдым. Мен сені келмей қалар деп ем!..

– Жоқ, мен айттым ғой «келемін» деп, неге келмеймін?! Уәде етпеу керек, уәде еттің – орында. Міне, сен де кеше уәде еттің, айттың, орындап, тосып отырсың, – деп, Шоқан досына өзінің әдетін түсіндірді.

Мысық бұл жолы құстың (қаршығаның) тұлғасын бейнелепті және пәуеске арбаның бейнесін жасапты.

Жаңадан көргенін, жаңа нәрсені тез танығыш Мысықтың зеректігі Шоқанға сондай ұнады.

(Сапарғали Бегалин)

1. Бала Шоқанның бойындағы қандай қасиет ұнады? Неге?
2. «Уәдеге адалдық» дегенді қалай түсінесіңдер? Осындай қасиетті қай сыныптастарыңның бойынан байқадыңдар? Әңгімелеп беріңдер.

Жинақтық сан есім заттың жинақталған санын білдіріп, *нешеу?* деген сұраққа жауап береді. Жинақтық сан есім бірден жетіге дейінгі есептік сан есімдерге *-ау, -еу* жұрнақтары жалғану арқылы жасалады: *біреу, екеу, үшеу, төртеу, бесеу, алтау, жетеу.*

Жинақтық сан есімдер әдетте зат есімдермен тіркеспей жеке қолданылады да, заттанып тұрады. Әрі сандық, әрі заттық мағына береді. Мысалы: *Алтау ала болса, ауыздағы кетеді. Төртеу түгел болса, төбедегі келеді.*

3. Сан есімдердің мағыналық түрлерін қолдана отырып, Шоқан мен Мысықтың диалогін қайта құрастырыңдар.

4. Жинақтық сан есімдерді қатыстыра отырып, тыңдалым мәтінінің қысқаша мазмұнын жазыңдар. Жинақтық сан есімдерге сұрақтар қойыңдар.

5. Оқылым материалын негізге ала отырып, «Уәдеге адалдық» тақырыбында шығарма жазыңдар. Ең үздік жұмысты «Басбармақ» әдісімен бағалаңдар.

6. «Кейіпкерге хат» әдісін пайдаланып, бала Шоқанға хат жазыңдар.

§64. Жауынгердің тұлғасы

1. Әңгімені түсініп оқып, оқиғасына сәйкес тақырып қойыңдар.

Соғыс саябыр тауып тынар емес. Хабар онша қуанышты да емес: екі жақтан да шығын мол...

Бұдан екі апта бұрын полкке тағайындалғанымда: «Өз батальонымды, от пен суды бірге кешіп, тар жол, тайғақ кешуден, сұм майданның бірнеше құз-қияларынан бірге өткен ерлерімді кімге тапсырамын?» деп көп ойлап, толғанып, сенімді адам іздеп, екі күн ұйқы көрместен басымды қатырып, кіші лейтенант Мұхаметқұл Исламқұловқа тоқтап, соны бірінші батальонның командирі етіп тағайындағанмын. Басқалары бұрынғыдай: әрқайсысы өз орнында.

Мұхаметқұл соғыстан бұрын Қазақстанда газет қызметкері болып істеген, орта бойлы, кең мандайлы, жайнаған дөңгелек мөлдір көзді, салтанатты, келбетті жігіт еді. «Түсі жақсыдан түңілме» дегендейін, табанды, сабырлы, ісін ақылға салып, түбін ойлап істейтін, жүректі командирлеріміздің бірі еді.

(Бауыржан Момышұлы)

Саябыр тауып тынар емес – бәсеңдемеді, тынышталмады.
Лейтенант – әскери атақ.
Батальон – әскери бөлім.

2. Б.Момышұлының «Москва үшін шайқас» романынан (http://kitap.kz/index.php/catalog/audiobook/2148-moskva_uwin_waikas_audio. 17-бөлім: 45-минутынан 48.30-минутына дейін) жауынгерлердің түр-тұлғасын сипаттайтын үзіндіні тыңдаңдар.

1. Б.Момышұлы туралы қандай кітаптар оқып, кинофильмдер көрдіңдер?
2. Сендердің ойларыңша, жауынгердің тұлғасы қандай болуы керек?

3. Жауынгер бейнесі қандай айшықты сөздермен суреттелгенін теріп жазыңдар.

Мұхаметқұл Исламқұлов	

Болжалдық сан есімдер заттың санын дәл білдірмей, шамамен болжалдап көрсетеді де, *қанша? неше? қай шамалы? қаншадан?* сияқты сұрақтарға жауап береді. Болжалдық сан есімдер бірнеше жолмен жасалады.

Жасалу жолдары:

1. Есептік сан есімдерге *-лаған, -леген, -даған, -деген, -таған, -теген, -лап, -леп, -дап, -деп, -тап, -теп, -дай, -дей, -тай, -тей* жұрнақтары жалғану арқылы жасалады. Мысалы: *мыңдаған, жүздеп, сексендей*, т.б.
2. Есептік сан есімдерге көптік жалғауы, оған барыс не жатыс септік жалғаулары жалғану арқылы жасалады. Мысалы: *жасы алпыстарда, елулерге келген*, т.б.
3. Есептік сан есімдердің қосарлануы арқылы жасалады. Мысалы: *алпыс-жетпіс, сексен-тоқсандай*, т.б.
4. Есептік сан есімдерге *шамалы, шақты, қаралы, таман, тарта, жуық, жақын* сияқты сөздердің тіркесуі арқылы жасалады. Мысалы: *жүзге тарта, елуге жақын, он шақты, он мыңға жуық*, т.б.

4. Оқылым мәтініндегі сан есімдерді анықтап, болжалдық сан есімнің жасалу жолдары бойынша түрлендіріңдер. Сол сөздерге қатысты мақал-мәтелдер мен жұмбақтар тауып, жазыңдар.

5. «Түсі игіден түңілме» деген мақалдың мағынасын түсіндіріп, осы тақырыппен байланыстырып шағын эссе жазыңдар.

6. «Батыр Бауыржан Момышұлының келбеті» тақырыбында ойтолғау жазыңдар.

§65. Әке – балаға сыншы

1. Атақты актер, режиссёр Асанәлі Әшімовтің ұлы – актер Сағи Әшімовтің газетке берген сұхбатынан үзіндіні оқыңдар. Негізгі ойды анықтаңдар.

Режиссер – фильмді қоюшы адам
Эпизод – үзінді, бөлім.

Жан дүнием әкемнен айнымай қалған

Әкем – өте қатал режиссер. Ол республикада алғашқы болып көпсериялы «Шоқан Уәлиханов» фильмін түсірді. Тәжірибемнің аздығына қарамастан, мен сол фильмде басты рөлде ойнадым.

Бірде ол кезекті эпизодтан кейін: «Мен тәуекелге барып, осындай қиын қойылымға сені басты рөлге таңдадым. Бекер болған екен. Сенен ештеңе шықпайды!» – деп қатты ашуланды да, түсірушілерді ертіп кетіп қалды.

Мен киіз үйде жалғыз қалдым. Жанымды қоярға жер таппай, көйлегімнің дал-далын шығарып жыртып, түні бойы намыстан өртеніп кете жаздап, жылаумен болдым.

Таңертең әкемнің «Сағи» деп айғайлаған даусынан оянып кеттім. Әбден қалжырап шаршағанмын, қарным ашып барады, екі көзім қып-қызыл.

Кенет әкем: «Түсіру алаңын дайындандар! Науқас Шоқанды түсіреміз!» – деп айқайлап жіберді. Сол күні көкірек ауруымен ауыр хал үстінде жүрген Шоқанды шынайы түсіру үшін бірнеше мәрте тауға жүгіртіп шығарды. Сол жолы менің әбден шаршаңқы, үрейлі жүзімді көрген бір кісінің: «Асеке, мынау, шынымен, сіздің балаңыз ба?» – деп таңғалғаны бар.

(Асанәлі Әшімов «Жан бөлек...»)

1. Асанәлі Әшімов туралы не білесіңдер? Ол қандай рөлдерді сомдаған? Қандай фильмдер түсірген?
2. Сағи Әшімов туралы не білесіңдер? Ол қандай фильмдерге түскен?
3. Сағи режиссер әкесінің сенімінен шыға алды ма?
4. Мәтіннен Сағидың бойындағы қандай қасиеттерді байқадыңдар?

2. Мұқағали Мақатаевтың әке туралы өлеңін (19. нр3) тыңдандар. Оқылым мәтінімен салыстырып, екеуіндегі ортақ пікірді анықтаңдар.

Топтау сан есімдері заттың санын жекелеп емес, топтап көрсетеді де, *неше-ден? қаншадан?* деген сұрақтарға жауап береді. Топтау сан есімдері дара сан есімдер мен қосарлану жолымен жасалған күрделі сан есімдерге шығыс септік жалғауы жалғану арқылы жасалады. Мысалы: *үштен, жүз елуден, жиырма-отыздан, бес-бестен, бес-алтыдан*, т.б.

3. Берілген сан есімдерден топтау сан есімдерін жасап, олардан сөйлем құрастырыңдар.

Бес-алты, елу, төрт-төрт, үш, тоғыз, қырық-елу.

4. Энциклопедиялар мен ғаламтордан ізденіп, танымал тұлғалар (әкесі мен баласы) туралы материал жинақтаңдар.

5. Ізденімдік тапсырмадағы мәліметтерді пайдаланып, мақал-мәтелдер мен нақыл сөздерді қатыстырып, «Әке – балаға сыншы» атты шағын мәтін жазыңдар.

6. Өздерің қалаған кісімен сұхбат жүргізіп, оның өміріндегі әкесінің орны туралы жазыңдар.

§66. Әлін білмеген әлек

1. «Өгіз бен бақа» мысалын түсініп оқыңдар. Иллюстрацияға қарап, өгіз бен бақаның түр-тұлғасы мен дене көлемін салыстырыңдар.

Өгіз бен бақа

Бір өгіз айдын шалқар көлге келді,
Жағалап суаты бар жерге келді.
Шілденің сарша тамыз ыстық кезі,
Бек қатты қаны қашып шөлдеп еді.

Су ішіп, көлдің шықты жағасына,
Мал еді көз толатын қарасына.
Артықша бір көлбақа күншіл екен
Сол көлдің бақасының арасында.

Өгізді суға тойған бақа көрді,
Секіріп көршісіне жетіп келді.
«Боламын мен де сонау өгіздей», – деп,
Жел тартып, ісіп-кеуіп, қарнын керді.

Сұрады жолдасынан: «Толдым ба?» – деп,
«Өгіздей анау тұрған болдым ба?» – деп.
Өгіз бен екеуіне қарап тұрып,
Жолдасы жауап берді сонда бүй деп:

«Өгіздей болу саған қайда, шырақ?!
Араңыз екеуіңіздің тым-ақ жырақ.
Онымен бірдей болып толмақ түгіл,
Қалпыңнан асқан жоқсың артығырақ».

«Қарашы, енді қандай болдым?» – деді,
«Міне, мен жаңа әбден толдым», – деді.
Жолдасы тағы қарап денесіне:
«Қалпыңда қараң менен формың», – деді.

Дүниеде мұнан күншіл кем-ді бақа,
Зорланды қарнын керіп енді бақа.
Шыдамай жұқа қарын керуіне,
Жарылып сол арада өлді бақа.

Сарша тамыз – жазғы ыстық кетіп, жеміс-жидек пісетін кез.
Күншіл, күндеу – қызғану, көре алмау.
Керу – созу.

Күнәсі күндегеннің жаман қатты,
Күндеме біреуге Алла берген бақты.
Өгізді күндеп, «Сондай боламын», – деп,
Көлбақа онан қанша пайда тапты?!

Әуелде Құдай өлшеп берген дене
Қаншама зорлағанмен артылмапты.
Нақыл сөз «Әлін білмес әлек» деген
Осындай әуре болған жаннан қапты.

(Ахмет Байтұрсынұлы)

1. Мысалда қандай ғибрат айтылғанын айқындап, өзара ой бөлісіңдер.
2. Даңғойлық пен мақтаншақтық игі іске апармайтынын түсіндіріп, сұхбат құраңдар.

Бөлшектік сан есімдер заттың бөлшектік санын білдіреді. Бөлшектік сан есімдер жай бөлшек және ондық бөлшек болып екі түрде қолданылады. Жай бөлшеkte сан есімнің бөлімі шығыс я ілік септікте, алымы тәуелдік тұлғада жұмсалады. Кейде тәуелдік жалғауы түсіріліп те айтылады. Мысалы: *екіден бірі (2/1), жүздің екісі (100/2)*, т.б. Ондық бөлшек *екі бүтін оннан бес (2,5), екі бүтін жүзден бес (2,05)* түрінде беріледі. Сол сияқты бөлшектік сан есімдер есептік сан есімдерге *жарты, жарым, ширек* сөздерінің тіркесіп келуі арқылы да жасалады. Мысалы: *бес жарым, үш ширек, онның жартысы*, т.б.

2. Бөлшектік сан есімдерді қолдана отырып, өгіз бен бақаны салыстырыңдар. Өлшемдері әртүрлі нысандарды салыстыру арқылы бөлшектік сан есімге бірнеше мысал келтіріңдер.

3. Оқылым мәтінінен тірек сөздерді анықтаңдар. Оларды сан есімдермен тіркестіріп, сөйлемдер құраңдар.

Тірек сөздер	Сөз тіркестері	Сөйлемдер
Өгіз	Бір өгіз	Бір өгіз айдын шалқар көлге келді.

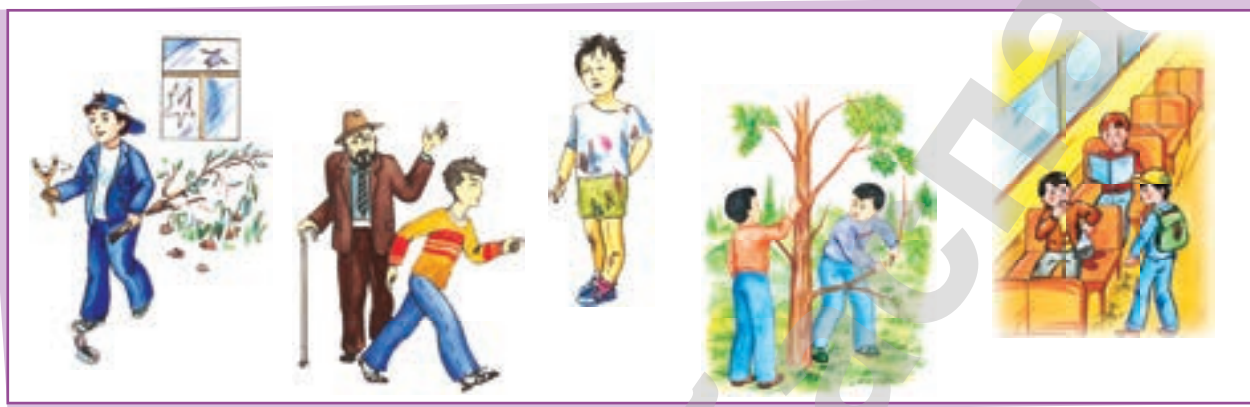
4. «Әлін білмеген әлек» мәтелінің мағынасын түсіндіріп, осы тақырыппен байланыстырып шағын эссе жазыңдар.

5. Мақтаншақтық пен даңғойлықтың зияны туралы қанатты сөздерді жинақтап, мағынасын түсіндіріңдер.

§67. Жақсыдан үйрен, жаманнан жирен!

1. Суреттерде адам бойында кездесетін қандай жағымсыз әдеттер бейнеленгенін атаңдар. Жақсы мен жаман туралы сұхбат құрыңдар.

2. Әңгімені түсініп оқып, тақырып қойыңдар. Баланың жаман әдеттен бас тартуының себебін анықтаңдар.

...Шылым шегіп әдеттенген балаға ешбір сөз әсер етпей қойған. Бірде әкесі оның қиялына әсер етуді ойлайды. Ол баласына мынадай әңгіме айтады: «Кәрі патшаның патшалыққа мұрагер болатын жалғыз ғана ұлы болыпты, өзі дәл сен сияқты кішкентай бала екен. Өзі жақсы бала екен. Еш уақытта өкпелемейді, ерте жатады, үстелдегі нәрселерге тимейді екен. Өзі ақылды болыпты. Оның бір ғана кемшілігі бар: шылым шегеді екен... Патшаның баласы шылымнан көкірек ауру болып, жиырма жасында өліпті. Қаусаған ауру шал ешбір қолғанатсыз қалыпты. Мемлекетті басқарып, сарайды қорғайтын ешкім болмапты. Жау келіп, шалды өлтіріп, сарайды қиратып тастапты. Сонымен енді бақша да, шие де, құстар да, қоңыраулар да қалмаған».

Эмоциялы әсерге толы осы әңгіменің оған күшті әсер еткендігі сонша – бала қараңғы терезеге ойланып сәл қарап отырып, селк етті де, мұңайған дауыспен: – Мен енді шылым тартпаймын... – деді.

(Антон Чехов)

Мұрагер – әке-шешесінің мал-мүлкінің иегері.

Қолғанат – көмектесетін жәрдемші.

3. «Темекінің зияны» атты бейнежазбамен (<https://www.youtube.com/watch?v=VffcK0Ag7aE>) танысыңдар. Пікірлеріңді ортаға салыңдар.

Сан есімнің емлесі

1. Күрделі сан есімнің әр сыңары бөлек жазылады. Мысалы: *жүз, бір, жиырма екінші, екі мың он жеті*, т.б.
2. Цифрмен таңбаланатын дара және күрделі сан есімдерге жалғанатын жалғаулар дефис арқылы жазылады. Мысалы: *5-ке бөлді, 30-дан 31-ге қарады*, т.б.
3. Реттік сан есімдер араб цифрымен берілсе, *-ыншы, -інші, -ншы, -нші* жұрнақтарының орнына дефис (-) жазылады, рим цифрымен берілсе, дефис қойылмайды. Мысалы: *5-сынып, XXI ғасыр*, т.б.
4. *Екі, алты, жеті* сандарына жинақтық сан есімнің *-ау, -еу* жұрнақтары жалғанғанда, түбірдің соңындағы *-ы, -і* дыбыстары түсіп қалады. Мысалы: *екеу, алтау, жетеу*.
5. Болжалдық сан есімдер цифрмен жазылғанда, оларға жалғанатын қосымшалар дефис арқылы жазылады. Мысалы: *1000-даған, 200-деп, 10-дарда*, т.б.
6. Қосарланып айтылған топтау сан есімдері сөзбен берілсе де, цифрмен берілсе де, дефис арқылы жазылады. Мысалы: *он-оннан, 10-10-нан, бес-алтыдан, 5-6-дан*, т.б.

4. Сан есімдерді қатыстырып, достарыңның бойындағы жақсы қасиеттерді сипаттап, мәтін жазыңдар. Сан есімдердің емлесіне талдау жасаңдар.

5. Жақсы және жаман әдеттерді екі бағанға жазып, ой қорытындысын шығарыңдар.

6. Жаман әдеттен аулақ болу туралы ой-пікір айтқан ұлы адамдардың қанатты сөздерін жинақтаңдар.

7. Өздерің жинаған қанатты сөздерді қатыстырып, «Жақсыдан үйрен, жаманнан жирен» тақырыбында мәтін жазыңдар.

§68. Күш атасы

1. Жазушы Қ.Әбдіқадыровтың «Қажымұқан» хикаятынан (http://kitap.kz/audiobook/5326-kajymukan_paluan/5326-kajymukan_paluan) 07.00 минутынан 10.18 минутына дейін үзінді тыңдаңдар. Бала Қажымұқанның бойынан қандай қасиеттерді байқадыңдар? Иллюстрацияда шығарманың қай сәті бейнеленгенін айтыңдар.

2. Мәтінді оқып, кейіпкердің кескін-келбеті мен мінезін өз сөздеріңмен сипаттаңдар.

Қажымұқан

Сағаттың тіліндей айналған күн өте берді. Мұқанның қарағайды қамыстай қаусатып, қолымен құлатқаны, талай ауыр жүкті жалғыз тиегені аңыз болып жүрді. Челябинск, Қазан, Уфа, Самараға бірнеше рет барып қайтты. Бойы өсіп, буыны қатая түсіп, он сегіздегі жігіт болды.

Қамыстай қаусатып – жұлып.
Челябинск, Қазан, Уфа, Самара –
Ресей қалалары.

Қыс ортасы ауып, ақпанның ішінде үсті-үстіне төпеп қар жауып, Қызылжар айрықша суытты. Масликовтің үйіне отын да, шөп те шақ келмеді. Ауыр жұмыс қайда болса, Мұқанды сонда жұмсау әдетке айналды.

Айдың аяғына таман Ресейге кеткен көліктер келіп, қаладан жиырма шақырым жердегі шөпке Мұқанның қасына төрт шана қосып, бес көлік жіберді.

Масликовтің үй ішіне Мұқанның ауыр мінезді, тілалғыш тәртіптілігі қатты ұнаған еді. Оған қандай жұмыс тапсырылса да, орындап келетініне әбден сенді. Сондықтан:

– Митька (Масликовтер «Мұқан» деуді қиын көріп, «Митька» деп атап кетті), мүмкіндігің болғанша шөпті тез жеткізуге тырыс. Басқаларға қарамай, шөбіңді алдымен тиеп ал да, келе бер. Жолдан келген аттар тілін тістеп, аш тұр, – деді қожасы.

– Жарайды, – деді тілалғыш Мұқан...

(Қалмақан Әбдіқадыров)

1. Үзіндіде бала Мұқанның қандай қасиеттерін байқадыңдар?
2. Шығарма үзіндісінде суреттелген бала Мұқан халық арасында қандай атқа ие болған? Ол туралы қандай деректер білесіңдер?

3. Оқылым мәтінінен сан есімдерді теріп жазып, мағыналық түрлерін анықтаңдар. Оларды қатыстырып бірнеше сөйлем құрастырыңдар.

4. Сөздіктердің көмегімен «тілалғыш», «ауыр мінезді» сөздерінің мағынасын анықтап, оқиғаны жалғастырып жазыңдар.

 5. «Диктоглас» әдісі бойынша мұғалімнің оқылым мәтінінен таңдап оқыған сөйлемдерін тыңдаңдар. Естеріңде қалған сөздерді қағаз бетіне түсіріп, сөйлем құраңдар. Соңында кітаптағы нұсқасымен салыстырыңдар.

 6. Екі тапсырманың бірін орындандар.

1. Адам бойындағы күш-жігер, қайрат туралы айтылған ұлы адамдардың қанатты сөздерін тауып жазып, өз ойларыңмен қорытындылаңдар.
2. Ғаламтор мен қосымша әдебиеттерден қазақтың әйгілі балуаны туралы қосымша ақпарат жинақтаңдар. Картадан Қажымұқанның жас кезінде болған қалаларын көрсетіңдер. Сан есімнің мағыналық түрлерін қатыстырып, хабарлама жазыңдар.

§69. Кейіпкер бейнесі

 1. Жазушы С.Сарғасқаевтың «Тәмпіш қара» хикаятынан (http://kitap.kz/index.php/catalog/audiobook/5152-tampish_qara. 16.00-минутынан 18.16-минутына дейін) үзінді тыңдап, бас кейіпкерді өз сөздеріңмен суреттеңдер.

 1. Тыңдалым мәтінінде Шаншатайдың портреті қалай берілген?
2. Тәмпіш қара баланың бүкіл ауыл балаларын үйіріп алуының себебін қалай түсіндірер едіңдер?

 2. «Қоңыр күз еді» хикаятынан үзіндіні оқып, оқиғаға сөйкес тақырып қойыңдар. Алматының авторға ұнауының себебін анықтап, мәтінді өз ойларыңмен жалғастырыңдар.

...Соғыс біткеніне бір-ақ жыл болған. Сол жылдың күзі еді. Маймұрын Қаламтайдың інісі – Алматыдан институт бітіріп келді. Біздің мектепте жоғары сыныптарға әдебиет пәнінен сабақ берді. Отыздар шамасындағы орта бойлы, арық қара жігіт болатын. Оның мөлдіреген тұнық көзінің тереңінде әлдебір мұң иіріліп жатқандай, биік қабақтың астында мәлиетін де тұратын. Алқымында балық желбезегіндей қатпар-қатпар боп сыңсып жататын ескі жарадан қалған қызылшақа тыртығы бар еді. Ауыл ішінде жұрт (әсіресе балалар) ат тағуға шебер ғой. Келе сала-ақ үлкен-кішіге бірдей «Тыртық» атанып кетті. Сабырлылығы ма, әлде тұйықтығы болар, көп сөйлемейтін. Оқушыларға айғай-ұйғай қаталдығы да жоқ. Сабақты да мейлінше жақсы түсіндіретін. Жалпы, оның қолынан сынып журналынан басқа не дәптер, не кітап көрген емеспіз. Күллі әдебиетті жаттап алғандай, мүдірмей соғып отыратын.

Неге екенін өзім де білмеймін, алғашқы күннен-ақ Алматы маған қатты ұнап қалды. Оның әрбір сабағын асыға күтіп, әрбір әңгімесін аса бір ләззатпен ұйып тыңдаушы едім.

Алқым – мойынның алдыңғы, тамақ жақ бөлігі.

Ат тағу – атын өзгертіп атау.

(Қалихан Ысқақ)

3. Суреттерде бейнеленген адамдардың түр-тұлғасын сипаттаңдар.

Алексей

Мұрат

Дина

Кәусар

Арман

Қуаныш

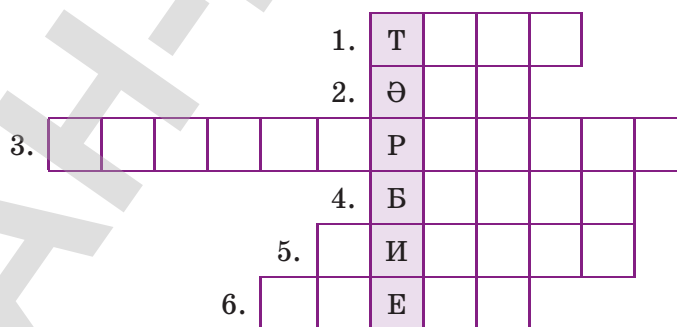

Жарас

4. Сан есімдерді қатыстырып, суреттерде бейнеленген адамдардың жас мөлшері туралы 7–8 сөйлем құраңдар. Сан есімдердің емлесін түсіндіріңдер.

5. «Тәрбие» сөзжұмбағын шешіңдер.

СӨЗЖҰМБАҚ

1. Жақын адам.	4. Елін қорғайтын адам.
2. Баланың қамқоршысы.	5. Жаманнан безіну.
3. Асыл қасиеттер.	6. Үлгі, тәрбие.

6. «Менің сүйікті кейіпкерім» тақырыбында ойтолғау жазыңдар. Жұмыстарыңда пайдаланған сан есімдердің емлесін түсіндіріңдер.

§70. Ерте дүниедегі халық астрономиясы

1. Мәтінді оқып, мәтіндегі негізгі және қосымша ақпаратты анықтаңдар.

Арғы ата-бабаларымыз аспан денелерін зерттеп, аса құнды еңбектер жазған.

Орта Азияның ұлы астрономдары қатарына Әбу Насыр әл-Фарабиді, Әбу Райхан әл-Бируниді, Омар Ғайямды, Мұхаммед Тарағай Ұлықбекті жатқызамыз. Әл-Фарабидің мол рухани қазынасының ішінде астрономияға қатысты еңбектері де көп. Ал әл-Бируни Орта Азияда жыл санаудың екі жүйесі болғанын анықтаған. Уақытты есептеу әдістері, жыл мен ай, апта мен күн есептері туралы айтқан. Омар Ғайям күнтізбені дәл жасаған. Күнтізбедегі жыл басы 22 наурызға сәйкес келеді. Ұлықбектің үлкен ерлігі – Самарқанда үлкен астрономиялық обсерватория салдырып, жұлдыздардың жаңа тізбесін жасауы.

(«Менің алғашқы энциклопедиям» жинағынан)

Астрономия – аспан денелерінің құрылысы, дамуы және тұтас ғалам жайындағы ғылым.
Обсерватория – астрономиялық бақылау жүргізетін ғылыми мекеме.

Сөйлеуші тек өзі ғана сөйлей бермей, өз сөзінің ішінде басқа біреудің айтқанын, сөйлеген сөзін келтіреді. Біреудің сөзі екі түрлі жолмен беріледі:

- 1) ешбір өзгеріссіз, дәл сол айтылған күйінде жеткізілуі **төл сөз** деп аталады. Мысалы: «Еңбек түбі – береке», – дейді халық.
- 2) сөйлеуші тарапынан өзгеріске ұшырап, тек мазмұнын сақтап жеткізу **төлеу сөз** деп аталады. Мысалы: *Халық еңбектің түбі береке екенін айтқан.*

2. Мәтіндегі төл сөздерді төлеу сөз түрінде жазыңдар.

– Жыл санаудың күнтізбелік жүйесі бұдан 5–6 мың жыл бұрын Ежелгі Шығыс елдерінде пайда болған, – деді Күләш.

Әли:

– Иә, Ежелгі Вавилонда Айдың қозғалу ерекшелігіне негізделген күнтізбе жасалған. Ол «Ай күнтізбесі» деп аталған, – деп жалғастырды.

– Олар аспан денелерінің қозғалысын бақылап, жылына екі рет күн мен түннің теңесетінін білді, – деп Жарқынай да өз ойын ортаға салды.

– Күн мен түннің көктемдегі екі рет теңесуінің арасы бір жыл деп саналды. Оның ұзақтығы 365 тәулікке тең. Осылайша жыл санау жүйесі дүниеге келді, – деп қорытындылады Әлішер.

- 3. Сұрақтарға жауап беріңдер. Бір-біріңмен пікір алмасып, сұхбат құрыңдар.
1. Сағат болмаған шақта адамдар уақытты қалай белгілеген?
 2. Сағаттың қандай түрлерін білесіңдер? Сағаттың жыл санауға қатысы бар ма? Неліктен?
 3. Уақыттың ең кіші бөлшегі мен үлкен бөлшегін атаңдар.
- 4. БАҚ материалдарын пайдаланып, сағат және оның түрлері туралы телебағдарлама сценарийін жазыңдар.

Сценарийге қажетті сөздер:

Кіріспе	Негізгі бөлім	Қорытынды бөлім
Құрметті балалар!	Сағаттың қалай пайда болғаны; сағат түрлері; уақыт өлшемдері; уақыт өлшемдерінің Күнмен байланысы;	Міне, енді сендер бұл туралы көп мәлімет алдыңдар.

- 5. Ата-аналарыңның көмегімен немесе энциклопедияларды пайдаланып, ертедегі халықтық ұғымдағы тәулік мезгілдерін ретімен жазыңдар. Оларға түсінік беріңдер.
- Үлгі: Ақшам – қараңғы түсе бастаған кез.*

§71. Жер – ғаламшар

- 1. Бейнежазбаны (<https://www.twig-bilim.kz/film/speed-of-the-earth-6005/>) қарап шығып, көтерілген мәселені түсіндіріңдер, өзара ой бөлісіңдер.
- 2. Мәтінді оқып, тақырып қойыңдар. Өздерің білетін мағлұматтармен толықтырыңдар.

Жер өз білігін батыстан шығысқа қарай айналады. Оның өз білігін айналу себебінен күн мен түн ауысады. Жердің Күннен жарық түскен бір жағы күндіз, ал көлеңкеленген жағында осы уақытта түн болады.

Жер өз білігін 24 сағатта толық бір айналып шығады. Осы уақыт аралығы «тәулік» деп аталады.

Күн жарықпен қоса жылу да береді. Сондықтан түнде, Күн жоқ кезде, ауа райы суық болады.

Ай Күнді 29 күнде айналып шығады. Айдың көлемі Жер көлемінің төрттен бір бөлігіндей ғана.

Жер өз білігін айналуымен қатар Күнді де айналады. Жер Күнді толық айналып шығу үшін бір жыл кетеді. Жердің Күнді айналып шығу жолы «Жер орбитасы» деп аталады.

(«Менің алғашқы энциклопедиям» жинағынан)

 3. Тыңдалым және оқылым материалдарын пайдаланып, сұрақтарға жауап беріңдер. Өз ойларыңды дәлелдеп, сұхбат құрыңдар.

1. Күн мен түн неліктен ауысып отырады?
2. Қазақ тілінде күн мен түннің ауысуынан пайда болған қандай сөздерді білесіңдер? Олардың мағынасын түсіндіріңдер.
4. Күн Жерді айнала ма, әлде Жер Күнді айнала ма?
5. Алғашқы кездегі адамдардың жер мен аспан туралы түсініктері туралы айтып беріңдер.

Төл сөз және автор сөзі

Сөйлеушінің өз сөзінің ішінде біреудің айтқан сөзін ешбір өзгертпей, сол айтылған күйінде беруін **төл сөз** дейміз. Мысалы: *Дина бір сөзінде Асанға:*

– *Талабың бар екен, бірақ талап әлі өнер емес, – деген болатын.*

Бұл мысалдағы *Талабың бар екен, бірақ талап әлі өнер емес* деген сөздер – Динаның өз аузынан шыққан төл сөзі. Мұны сөйлеуші сол айтылған күйінде жеткізіп отыр.

Төл сөзбен байланысты айтылған сөйлеушінің өз сөзін **автор сөзі** дейміз.

Жоғарыда алынған мысалдағы *Дина бір сөзінде Асанға, деген болатын* – автор сөзі. Мұнда сөйлеуші төл сөзді кім айтқаны (Дина) және кімге қаратып айтқаны (Асанға) жайында түсінік береді.

Төл сөз бен автор сөзі «де» көмекші етістігі арқылы байланысады, ол үнемі автор сөзінің құрамында болады және *деді, дейді, деп, деген, деген екен (болатын), дей жаздады, дегендей*, т.б. тұлғада қолданылады.

 4. Берілген сөйлемдерді төл сөз бен автор сөзіне айналдырып жазыңдар.

Үлгі: Ежелгі адамдар: «Жер жазық», – деп болжаған.

1500 жылға дейін адамдардың көпшілігі Жер әлемнің ортасында орналасқан деп ойлаған. 1473–1543 жылдар аралығында өмір сүрген поляк ғалымы Николай Коперник Күн әлемнің ортасында орналасқанын, ал Жер өзге ғаламшарлармен бірге Күнді айналып жүретінін дәлелдеді.

(«Сұрақ және жауап» энциклопедиясынан)

 5. Энциклопедиялар мен ғаламтордан Жер туралы қызықты деректер жинақтаңдар.

 6. Жинаған деректеріңді қатыстырып, шағын мәтін жазыңдар. Төл сөз бен автор сөзін ажыратыңдар.

 7. Төл сөз бен төлеу сөзді қатыстырып, «Жер – біздің ортақ үйіміз» тақырыбында сұхбат жазыңдар.

§72. Ай мен Күн

1. Мәтінді оқып, тақырып қойыңдар. Негізгі және қосымша ақпаратты анықтаңдар.

Күн неге батады, неге шығады? Шындығында, күн батпайды және шықпайды. Жер өз білігінен сағат тіліне қарама-қарсы бағытқа айналу арқылы Күнге біресе бір жағымен, біресе екінші жағымен қарайды. Ал бізге Күн шығыстан шығып, батысқа бататын тәрізді көрінеді.

Ай Күн мен Жердің арасынан өткен кезде Күннің бетін көлегейлейді. Бұл «Күннің тұтылуы» деп аталады. Әдетте Жердің көпшілік бөлігінде жарым-жартылай тұтылу көрінеді. Айдың тұлғасы Күнді толық жапқанда 7 минуттай түнек орнайды. Сол кезде Жерден Күн сәулесінің жиегі ғана көрінеді.

Күн көз шыдатпайтын жарық дөңгелек болып көрінеді. Егер бұлтсыз ашық күні бір-екі минут қарап тұрсаң, көзің басқа ештеңені көрмей қалады. Сондықтан Күнге тіке қарауға болмайды. Күнге таңертең ерте және кешке қарай дәл көкжиекте тұрғанда қараған қауіпсіз.

(«Менің алғашқы энциклопедиям» жинағынан)

2. Мәтіннен халық тіліндегі ұғымдарды анықтап, оның ғылыми негізін көрсетіңдер.

Үлгі:

Халық тілі	Теориялық негізі
Күн шығады, күн батады.	Күн батпайды және шықпайды. Ол...

Төл сөздің мазмұны автор сөзінің ыңғайына қарай біреудің айтқан сөзі ғана емес, оның ойлаған ойы, айтуға оқталған сөзі де болып келеді.

Мысалы: «Бұл жақта күн қандай салқын! Алматы қазір күйіп тұрған болар», – деп ойлады мектеп директорын күткен Жақыпбек. (М.Иманжанов) Бұл мысалда Жақыпбектің айтқан сөзі емес, ойлаған ойы төл сөз түрінде берілген.

«Еркем, не қып тұрсың?» – деп қала жаздаған Айбала аузына келіп қалған сөзді ернімен бөгей қойды. (С.Мұқанов) Мұнда Айбаланың айтпаған, бірақ айтуға оқталған сөзі берілген. Солай бола тұра бұлар – төл сөздер.

3. Мақал-мәтелдерді қатыстырып, төл сөз және автор сөзінен тұратын 4–5 сөйлем құрастырыңдар.

- Күн ортақ,
Ай ортақ,
Жақсы ортақ.
- Таң атпайын десе, күн қоймайды.
- Сүмбіле туса, су суыр.
- Жаңа айдан жақсылық.

- ✓ 4. Мәтіндегі мәліметтерді төл сөзге айналдырып, жазып шығындар.

Үлгі: «Александрияда түсте құдық түбіне жарық түспейді, ал ағаштар мен ғимараттардың көлеңкелері жанына түседі», – деп ойлады Эротосфен.

Грек ғалымы Эротосфен Александрия қаласында тал түсте терең құдық түбіне жарық түспейтінін, ал ағаштар мен ғимараттардың көлеңкелерінің жанына түсетінін байқаған. Ал дәл сол мезетте оңтүстікте орналасқан Сиена қаласында, керісінше, тал түсте ағаштар мен ғимараттардың көлеңкесі болмайтынын, терең құдық түбіне жарық түсетінін байқаған. Осы жайттар оқымыстыны Жердің шар тәрізді екендігін болжауға алып келген. Бұрыш пен қашықтықты өлшей отырып, Жердің радиусын және экватордың ұзындығын есептеген.

(«Жаратылыстану» оқулығынан)

- 🎧 5. «Ай мен Күн» ертегісін (20. mp3) тыңдап, мазмұн, стиль жағынан оқылым мәтінінен айырмасын айтындар.
- 💬 6. Төл сөз бен автор сөзін қатыстырып, «Ай мен Күн» ертегісінің желісі бойынша сұхбат құрындар.
- 🏠 7. Ай мен Күн туралы ертегі құрастырындар. Ертегіде біреудің сөзінің (айтылған сөзі, ойлаған ойы, айтуға оқталған сөзі) болуын ескеріндер.

§73. Көк аспан

- 💬 1. Берілген тірек сөздер арқылы бүгінгі тақырыпты болжап, сұхбат құрындар.
Тірек сөздер: көк аспан, ауа қабаты, атмосфера, бұлтты аспан, ашық аспан.
- 📄 2. Мәтінді бір-біріңе оқып беріп, түсіндіріңдер. Түсіндірмелерің мен мәтін арасындағы айырмашылықты анықтаңдар.

Аспан неге көгілдір?

Жерді ауа қабаты – атмосфера қоршап тұр. Ол жерді суықтан, зиянды сәулелерден және ғарыш тастары – метеориттерден қорғайды. Атмосфераны «ауа мұхиты» деп те атауға болады.

Ауа – Жерді қоршап тұрған көзге көрінбейтін газдардың қоспасы. Ол түссіз, оның иісі жоқ. Біз ауаның ағынын сеземіз. Қозғалатын ауаны «жел» деп атайды. Жел ауа райына байланысты суық, жылы және ылғалды болады. Ауа барлық тіршілік атаулыға тыныс алу үшін қажет.

Күн сәулесі ауа қабаты арқылы өткенде, өзінің жарықтығын жоғалтады. Сөйтіп, аспан көгілдір болады. Ауада шаң бөліктері, түтін көп болса, аспан ақшыл, кейде қызылдау болып көрінеді.

(«Менің алғашқы энциклопедиям» жинағынан)

3. Р.Рымбаеваның орындауындағы «Құсжолы» әнін (<https://www.youtube.com/watch?v=FxKfEaVvLdc>) тыңдап, ән мәтініндегі көтерілген мәселелерді анықтаңдар.

Аспан, аспан шайдай ашық,
Жұлдыз, жұлдыз қандай қашық?!
Құсжолы, ғарыш көкке туған жерден
Телмірем жандай ғашық.

Қолға келіп қонса жұлдыз,
Жанға серік болса жұлдыз.
Ғарышқа қанат қақты туған жерден
Самғап қанша ұл-қыз.

(Ұ.Есдәулетов)

Төл сөз бен автор сөзі өзара төрт түрлі тәртіппен орналасады.

1. Төл сөз автор сөзінен бұрын тұрады. Мысалы:
– *Ата-бабамыз ауа райының ерекшеліктеріне қарай жылды төрт маусымға бөлген, – деді Айдана.*
2. Төл сөз автор сөзінен кейін орналасады. Мысалы:
Асхат былай деді:
– *Ескі ай кетіп, жаңа ай келетін уақыт «өлара» деп аталады.*
3. Төл сөз автор сөзінің арасына орналасады. Мысалы:
Асылбек те өз ойын ортаға салып:
– *Бұл кездері ауа райында өзгерістер болады деп есептеп, күннің суытуын күткен, – деді.*
4. Автор сөзі төл сөздің арасына орналасады. Мысалы:
– *Түнгі мал күзетінде жүретін көшпенділер, – деді Аружан, – аспандағы Ай мен жұлдыздардың орналасуына қарап, ауа райын болжаған.*

4. Мәтіндегі негізгі ойға қатысты тірек сөздерді анықтап, олармен төл сөз бен автор сөзі түрінде сөйлемдер құрастырыңдар.

Аспан сүті

Айлы түнде бұлтсыз аспанда солтүстіктен оңтүстікке қарай созылып жатқан ақ жолақ көрініп тұрады. Ол «Құсжолы» деп аталады. Оған Күн жүйесі және тағы осындай бірнеше жұлдыздар жүйесі кіреді. Құсжолы күз айларында жақсы көрінеді. Жыл құстары көктемде келгенде және күзде жылы өлкеге қайтқанда осы жолдың бағытымен ұшады екен.

«Галактика» сөзі ежелгі мысырлық «гала» – «сүт» деген сөзден шыққан. Бұл галактика «Сүтжолы» немесе «Құсжолы» ретінде әйгілі.

(«Менің алғашқы энциклопедиям» жинағынан)

5. Ғаламтор мен қосымша әдебиеттерден аспан денелері жайлы бір қызық аңыз-әңгіме жазып алыңдар.

Үлгі:

Көк жерге құлап кетіп, жер жүзінде аласапыран орнамас үшін Тәңір олардың арасына темір қазық қойды. Тәңір Темірқазыққа жұлдыздарды байлап тастады...

- Төл сөздің орналасу тәртібін негізге алып, ізденімдік тапсырма мәтініндегі сөйлемдерден сұхбат құрастырыңдар.

§74. Жұлдыздар жымыңдайды

- «Жұлдыздарды санау» (<https://twig-bilim.kz/film/volume-counting-stars-6057/>) бейнематериалын көріп, негізгі ойды анықтаңдар.

- Мәтінді оқып, осыған дейінгі жұлдыздар туралы ойларыңмен салыстырыңдар.

Жұлдызды аспан көгінде

Жұлдыздар туралы айтқанда адамдардың көбі түнгі аспанды көзімен көруге болатын жарқыраған денелерді көз алдына елестетеді. Бірақ олардың көпшілігі жұлдыздар емес, ғаламшарлар немесе жай газ бұлттары.

Жұлдыз – қызған газдан тұратын көлемді шар. Өте жоғары температурада қызатыны сондай – олар жарқырап тұрады.

Жерден өте алыста орналасқандықтан, жұлдыздар кішкентай болып көрінеді. Күн – бізге жақын орналасқан жұлдыз. Сондықтан ол үлкен болып көрінеді. Көптеген жұлдыздардың көлемі Күннің көлемінен бірнеше есе асып түседі.

(«Менің алғашқы энциклопедиям» жинағынан)

- Жұлдыз бен ғаламшарлардың айырмасы қандай? Күн қайсысына жатады? Жер ше?
- Адам есімін неге жұлдызбен байланыстырып қоятынын ойланып көрдіңдер ме?

- Тірек сөздерді пайдалана отырып, тілек жазыңдар.

Жұлдызы жарқырау; жұлдызы жоғары; маңдайдағы жұлдыз; айы оңынан, жұлдызы соңынан туады.

Төл сөз бен автор сөзінің орын тәртібі мен тыныс белгілерінің сызбасы:

Орын тәртібі	Тыныс белгісі	Мысал:
Төл сөз автор сөзінен бұрын келеді.	– Төл сөз, – автор сөзі. «Төл сөз», – автор сөзі.	– Менің ғарышкер болғым келеді, – деді Дарқан.
Төл сөз автор сөзінен кейін келеді.	Автор сөзі: – Төл сөз. Автор сөзі: «Төл сөз».	Дарқан былай деді: – Менің ғарышкер болғым келеді.
Төл сөз автор сөзінің ортасында келеді.	Автор сөзі: – Төл сөз, – автор сөзі. Автор сөзі: «Төл сөз», – автор сөзі.	Дарқан: – Менің ғарышкер болғым келеді, – деді.
Автор сөзі төл сөздің ортасында келеді.	– Төл сөз, – автор сөзі, – төл сөз. «Төл сөз, – автор сөзі, – төл сөз».	– Менің, – деді Дарқан, – ғарышкер болғым келеді.

4. Деңгейлік тапсырмаларды орындаңдар.
1-деңгей. Мәтіндегі төл сөз бен автор сөзінің орын тәртібінің сызбасын көрсетіндер.

– Табиғаттағы өзгерістер аспан шырақтары мен жұлдыздарға тікелей байланысты, – деді Асқар.

Самал:

– Бұл құбылыстардың жыл сайын жылдың белгілі бір мерзіміне тура келетінін халқымыз біліп отырған, – деді.

Сайлау былай деді:

– Жұлдыздарға қарап, бағытты анықтауды қазақтар ертеден білген.

– Иә, дұрыс айтасың, – деді Сәуле, – олар Темірқазықты, Үркерді, Үшақар-Таразыны, Құсжолын белгілеп, адаспай жол тапқан.

2-деңгей. Сөйлемдерді төл сөз бен автор сөзі болатындай етіп құрастырыңдар.

«Ауыл-үй қонды» – Ай мен Үркердің бір-бірімен жақын келген күні.

«Тоғандасты» – Үркердің Ай орағының немесе табағының тасасында көрінбей қалуы.

«Өріп шықты» – Айдың Үркерді басып өткен үшінші күні.

3-деңгей. Аңыздың жалғасын жазып, мәтінді аяқтаңдар.

Қазақтан басқа түркі халықтарында аз ұшырасатын космогониялық мифтердің бірі – Жетіқарақшының Үркердің қызын ұрлауы туралы аңыз. Аңыз жұлдыздардың қозғалысын бақылау нәтижесінде кейінгі замандарда пайда болса керек. Қазақ халқында бұл аңыздың бірнеше нұсқасы бар. Бірінде Жетіқарақшы Үркердің қызын ұрлайды. Үркер қызын қайтарып алу үшін үнемі Жетіқарақшыны қуып жүреді...

5. Жетіқарақшы туралы аңызды ғылыми тұрғыда түсіндіріп, хабарлама жазыңдар.

§75. Аспан өрнектері

1. Мәтінді оқып, аспанда қандай өрнектер барын, олар туралы аңыздарды бір-біріңе әңгімелеңдер.

Түнгі ашық аспанға көз салсаң, жұлдыздардың өрнек, түрлі пішін құрайтынын көресің. Мұндай белгілі бір суретті құрайтын жұлдыздар тобын «шоқжұлдыздар» деп атайды. Аспанда 88 шоқжұлдыз бар. Олардың кейбірі жануарлардың, енді біреулері ежелгі батырлар мен Құдайлардың құрметіне солардың аттарын иемденген. Жер Күнді айналатындықтан, біздің өртүрлі шоқжұлдызды бақылауға мүмкіндігіміз бар.

Жетіқарақшы – аспанның солтүстік жартышарындағы шоқжұлдыз. Оның жеті жұлдызының сыртқы пішіні шөмішке ұқсайды. Қазақ халқы түні бойы Темірқазықты айнала қозғалатын Жетіқарақшыны түн мезгілінде жер тараптарын айыру үшін қолданған.

«Темірқазықты бетке ал» немесе «Темірқазық сол иығыңда болсын», – деп жолаушыға жол сілтеген.

Жетіқарақшыға ұқсас тағы бір «шөміш» бар. Ол да жеті жұлдыздан тұрады, ол «Кішіқарақшы» деп аталады, Жетіқарақшы екеуі бір-біріне жақын орналасқан. Бірге туып, бірге батады. Жетіқарақшының басы оң жаққа, сабы сол жаққа, Кішіқарақшының басы сол жаққа, сабы оң жаққа қарап тұрады. Кішіқарақшының сабының ұшындағы жұлдыз «Темірқазық», ең шеткі екі жұлдызы «Ақбозат», Көкбозат» деп аталады.

(«Менің алғашқы энциклопедиям» жинағынан)

2. Жетіқарақшы туралы аңызды (21. тр3) тыңдап, оқылым мәтінімен салыстырыңдар.
3. Сұрақтарға жауап беріп, осы тақырыпта сұхбат құрыңдар.
 1. Қазақша жұлдыз атауларын басқа тілдердегі атауларымен салыстырыңдар.
 2. Жұлдыздар туралы тағы қандай аңыздар білесіңдер?

Төл сөзді төлеу сөзге айналдыру жолдары

Төл сөзді төлеу сөзге айналдырғанда, негізгі өзгеріс төл сөздің тұрлаулы мүшелерінде болады; екіншіден, бір жақтың орнына екінші бір жақ айтылады; үшіншіден, автор сөзіндегі «де» етістігінің орнына *айт, сөйле, сұра, бұйыр* деген сияқты етістіктердің бірі айтылады. Мысалы:

Төл сөз	Төлеу сөз
– Биыл біздің үйірмеде жеті оқушының өнертапқыштық ұсынысы өндіріске енгізілді, – деді Рашида Байғарина сұрағымызға жауап беріп.	Рашида Байғарина сұрағымызға жауап беріп, биыл өздерінің үйірмесінде жеті оқушының өнертапқыштық ұсынысы өндіріске енгізілгенін айтты.

4. Төл сөздерді төлеу сөздерге айналдырып жазыңдар.
 1. «Өнер алды – қызыл тіл», – дейді халық.
 2. Ахмет Байтұрсынұлы былай деген: «Тіл – адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бірі».
 3. «Мал жұтайды, – деді Абай, – өнер жұтамайды».
 4. Директор:
 - Мұны қалай түсінуге болады? – деп сұрады.
 5. Марат былай деп жауап берді:
 - Кешіккендер сыбағадан құр қалады.

5. Мәтіндегі негізгі ойды анықтап, сол бойынша «Қос жазба» күнделігін толтырыңдар.

Үлгісі:

Мәтіндегі негізгі ой	Менің пікірім

Кейде кешкілікте іңір кезінде аспанда бір жарық жұлдыз пайда болады. Ол бірте-бірте төмендеп барып, көкжиектің дәл Күн енетін тұсына батады. Ал кей уақытта таңертең күн шығар алдында шығыс жақта таң жұлдызы жарқырап тұрады. Күн көрінісімен жоқ болады. Бұл – Шолпан жұлдызы. Шөлді жерлерде күндізгі ыстыққа ұрынбас үшін керуеншілер Шолпан туа жүріп кетіп, күн ыси бастағанда демалатын. Сондықтан Шолпан жұлдызы «Керуен жұлдызы» деп те аталған.

(«Менің алғашқы энциклопедиям»)

6. Аспан денелері туралы жұмбақ, жаңылтпаш, өтірік өлеңдер жинап, оларды төл сөз бен төлеу сөз түрінде жазыңдар.

7. Астроном ғалымдардың пікірлеріне сүйене отырып, бір шоқжұлдыз туралы мәтін жазыңдар. Ондағы бірнеше төл сөзді төлеу сөзге айналдырыңдар.

§76. Аспан шамдары

1. «Жаңа жұлдыздардың пайда болуы» бейнежазбасын (<https://www.youtube.com/watch?v=2WR0a6tkra4>) көріп, аспан әлеміндегі жаңалықтар туралы өз білетіндерінді әңгімелеңдер.

2. Мәтінді оқып, негізгі ойды анықтаңдар. Үркерге байланысты наным-сенімдерді түсіндіріңдер.

Үркер

Үркер күз басында шығыстан, қыс басында төбеден, көктем басында батыстан көрінеді. Ал жаз басында мүлдем көрінбейді. Қазақтар: «Үркер төмен түспей, жер қызбайды» дейді. Оның орналасу жолының ауылшаруашылығына тікелей қатысы болған.

Шоқжұлдыздардың «Үркер» деп аталуы сол жұлдыздардың аспанда үріккен қойдай шашырап жатқанын бейнелесе керек.

Үркерге қатысты қолданыстар: 1) Үркер үйден көрінсе, үш ай тоқсан қысың бар. Үркер іңірде жамбасқа келсе, жаз шықпағанда несі бар. 2) Үркер түссе, жер қызады. 3) Үркер туса, сорпа ас болады. 4) Үркер көтерілсе, шөп көтеріледі, бидай тас тартады. 4) Толған Ай тұрса Үркерге қарсы қарап, қыс түсер шақырайып, боран сабап. 5) Үркер мен Ай ауыл қонысты, Үркер мен Ай тоғысты.

(http://daraboz.elarna.com/m/kitap_kk.php?id)

1. Бұдан өзге қандай жұлдыздарды білесіңдер?
2. Жаңа жұлдыздар қалай пайда болады екен?
3. Жұлдыздар туралы қандай әндерді жатқа білесіңдер?

Төл сөздің баяндауышы етістіктің ашық райынан болса, төлеу сөзде ол сәйкес шақтағы есімшеге айналып, оған *-дық, -дік* жұрнағы, тәуелдік жалғауы және табыс септігі жалғанады да, толықтауыш болады. Мысалы:

Төл сөз	Төлеу сөз
– Мен жұлдыздарды зерттеп жүрмін, – деді Алма.	Алма өзінің жұлдыздарды зерттеп жүргендігін айтты.

3. Үркер жұлдызы жайында білетіндеріңмен бөлісіп, сұхбат құрыңдар. Сұхбат мәтінін төл сөз бен автор сөзі түрінде дәптерге жазыңдар.

4. Сұхбаттағы баяндауышы етістіктің ашық райынан болған төл сөздерді төлеу сөзге айналдырыңдар.

5. Үркер туралы ертегі құрастырыңдар. Ертегінің кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды бөлімдерін жіктеп көрсетіңдер.

Үлгі:

Кіріспе.

Ерте, ерте, ертеде Аспан деген кісінің көп баласы болыпты. Әр балаға өздерінің ерекшеліктеріне сәйкес Таразы, Арыстан, Шолпан деген есімдер беріпті...

6. Төмендегі сұрақтарға кім бірінші жауап береді?

1. Аспанның солтүстік жартышарында қай шоқжұлдыз орналасқан?
2. Жетіқарақшыға ұқсас тағы бір «шөміш» деп қай жұлдызды атайды?
3. Темірқазыққа байланған жылқылар қалай аталады?
4. Күн көрінісімен жоқ болатын жұлдыз туралы не білесіңдер?
5. «Керуен жұлдызы» деп қай жұлдыз аталған?
6. Таң алдында туатын жұлдыз қалай аталады?
7. Жұлдыздарды зерттеу үшін қолданылатын құрылғының атауы қандай?
8. Аспанға, жұлдызға қарап ауа райын болжаушылардың аты қандай?
9. Ең жарық жұлдыз деп қай жұлдызды атайды?

7. Галактика туралы қызықты мәліметтер жинаңдар. Төл сөз бен автор сөзінің тыныс белгілерін сақтай отырып, хабарлама жазыңдар.

§77. Айға сапар

1. Мәтінді оқып, мәтіндегі негізгі ойды анықтаңдар.

Айды бағындыру

Ерте кезден-ақ адамдар аспан әлемін зерттеуге құмар болды. Тек XX ғасырда ғана ғылым мен техниканың дамуына байланысты ғарыш кеңістігіне шығуға мүмкіндік туды. Бірінші ғарышқа ұшатын зымырандар құрастырылды. Ғаламшараралық зымыранның бірінші жобасын жасаған Константин Эдуардович Циолковский болды. 1957 жылы 4 қазанда орбитаға Жердің тұңғыш жасанды серігі Қазақстандағы «Байқоңыр» ғарыш алаңынан ұшырылды.

Адамды ғарышқа жіберу сәтті аяқталғаннан кейін ғарышкерлерді Айға ұшыруға дайындық қолға алынды. Айдың бетіне бірінші болып 1969 жылы америкалық ғарышкерлер – Нил Армстронг пен Эдвин Олдрин қонды.

Олар Айға «Аполлон-11» ғарыш кемесімен ұшып барды. Америкалықтар үш жылдың ішінде тағы бес «Аполлонды» жіберді. Олар Айдың бетін суретке түсіріп, Жерге ақпарат жіберіп отыратын құрал-жабдықты орнатты.

(«Менің алғашқы энциклопедиям» жинағынан)

1. Сендердің аспан әлеміне ұшқыларың келе ме?
2. Ол үшін қандай қадамдар жасау керек деп ойлайсыңдар?
3. Айда ғылыми-зерттеу бекеті салынуы мүмкін бе?

Төл сөздің баяндауышы етістіктің бұйрық райынан болса, төлеу сөзде ол тұйық етістікке айналып, оған табыс не барыс септік жалғауы, не болмаса *туралы, жөнінде, жайында* шылауларының бірі қосылып айтылады.

Төл сөз	Төлеу сөз
Мұғалім Аmandыққа: – Ертең сабақтан қалма! – деп тапсырды.	Мұғалім Аmandыққа ертең сабақтан қалмауды тапсырды. Мұғалім Аmandықтың ертең сабақтан қалмауы туралы тапсырма берді.

2. Фантаст-жазушы Ж.Сахиевтің Айды игеру туралы пікірлерін негізге алып, диалог құрыңдар.

Тіршіліксіз, меңіреу әлем дейтін Ай ақырындап өз несібесін бере бастайды. Айдың ешқашан Күн сәулесі түспейтін полярлық бүйіріндегі қат-қат мұзды тазалап, ауызсуға айналдыратын құралдарды пайдалансақ, су алуға болады-мыс. Ал ауаны оттегіге бай Ай топырағынан бөліп алуға болады екен. Жарты миллион қашықтықтағы Айға Жерден құрылыс материалдарын қалай тасимыз? Ғалымдар зерттей келе Айдың ақ ұнды, сарғыш-қоңыр құмды көзге

елестететін топырағы таптырмайтын құрылыс материалы болатынын дәлелдепті. Одан бетон құюға, сылақ жұмыстарын да жүргізе беруге болады деседі.

(<http://www.aktobegazeti.kz/?p=10113>)

- 3. Айды игеру туралы пікірлерді түрлендіріп, төл сөз бен автор сөзіне мысалдар жазыңдар. Құрастырған сөйлемдеріңді төлеу сөзге айналдырыңдар.
- 4. «Менің арманым – ғарышкер болу» тақырыбында шығармашылық жұмыс жазып, комментарий айту арқылы ең үздік жұмысты анықтаңдар.
- 5. Ғарыштық экспедициялар туралы мәліметтерді қарастырып, «Ай – Жердің серігі» деген тақырыпта мәтін жазыңдар. Жазған жұмыстарыңда төл сөз бен автор сөзінің тыныс белгілерінің дұрыс қойылуын ескеріңдер.

§78. Мен ғарышкер боламын!

- 1. Қазақтан шыққан тұңғыш ғарышкер – Тоқтар Әубәкіровтің естелігін (22. mp3) тыңдап, өзара ой бөлісіңдер.
- 2. Мәтінді оқып, мазмұндап беріңдер.

Ғарышкерлерді дайындау

Ғарышкер болу үшін ұзақ уақыт дайындық керек. Оларды қатаң тексеру арқылы таңдап алады. Ғарышкерлерге денесін шынықтыру үшін көптеген жаттығулар жасауға тура келеді. Ұшу кезінде ғарышкерлер ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізеді. Ол үшін ғарышкерлерге терең білім қажет.

Жердегі өмірге қарағанда ғарыштағы өмірдің айырмашылығы көп. Ғарыш кемесі Жер орбитасына шығысымен-ақ ондағы барлық зат салмақсыздық күйге көшеді. Ғарыш кемесінен шығу үшін ғарышкерге скафандр және ауа толтырылған баллон киюіне тура келеді. Ғарыш кеңістігінде Жердегідей тартылыс күші болмағандықтан, ғарышкерлер кеме ішінде қалқып жүреді. Төңкерілген стақаннан су төгілмейді. Стақаннан суды сілкілеп шығарғанның өзінде су шарға айналып, ауада тұрып қалады. Қозғалу үшін ешқандай күш жұмсаудың қажеті болмайды. Ауада жүзіп, қалықтап жүруге тура келеді.

Бұл құбылыс «салмақсыздық» деп аталады. Салмақсыздық жағдайында өмір сүру сүйектердің жұмсарып, бұлшық еттердің босауына әкеп соғады. Сондықтан күнделікті жаттығулар жасап отыру керек.

Ғарыш кемесі ғарышкерлерді қолайлы жағдаймен қамтамасыз ететіндей құрастырылады. Сондықтан да адамдардың ғарышта бірнеше ай қалуына мүмкіндік бар.

(«Менің алғашқы энциклопедиям» жинағынан)

1. Ғарышкер болу үшін тағы не істеу керек?
2. Қазақ ғарышкерлері өз мақсаттарына қалай жетті деп ойлайсыңдар? Олардың ғарышқа ұшуы туралы не білесіңдер?
3. Ғарышты игеру үшін денсаулықты шынықтыру қаншалықты қажет?

!

Төл сөздің баяндауышы есім сөздерден не тұйық етістіктен болса, төлеу сөзде ол сөзге *екенін* деген көмекші етістік жалғасып айтылады.

Төл сөз	Төлеу сөз
– Сенің есімің кім? – деп сұрады ол оң жағында тұрған қызыл көйлекті баладан.	Ол оң жағында тұрған қызыл көйлекті баладан есімінің кім екенін сұрады.

3. Оқушы мен ғарышкер арасындағы сұхбатты жазыңдар. Төл сөз бен автор сөзінің тыныс белгілеріне назар аударыңдар.

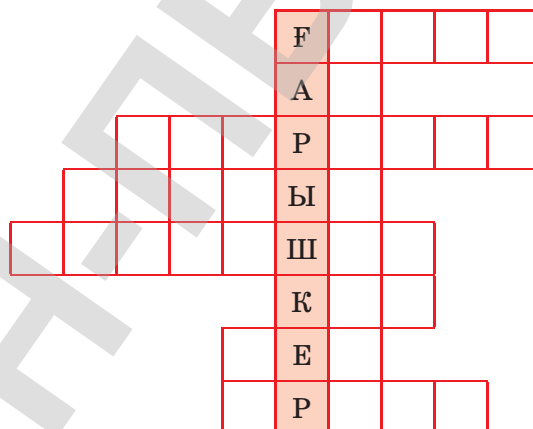

4. Оқушы мен ғарышкер арасындағы диалогтегі төл сөзді төлеу сөзге айналдырыңдар.

5. «Ғарышкер» сөзжұмбағын шешіңдер.

СӨЗЖҰМБАҚ

1. Кеңістік, космос. 2. Жер серігі. 3. Аспан әлемін зерттейтін ғалым. 4. Аспан денесі.	5. Жер, Марс, т.б. ортақ атауы. 6. «Аспан» сөзінің синонимі. 7. Біздің мекеніміз. 8. «... төмен түспей, жер қызбайды».

6. Қазақ батыры, ғарышкер Айдын Айымбетов туралы мәлімет жинап, мақала не өлең жазыңдар.

§79. Саяхат, оның түрлері

1. Ребусты шешіп, бүгінгі тақырыпты болжаңдар.

2. Мәтінді оқып, саяхаттың негізгі түрлерін атаңдар.

Біздің елімізде көрікті жерлер мейлінше көп. Содан да болса керек, таңғажайып орындармен танысуға, халықтың салт-санасын, дәстүрін танып-білуге, еліміздің көне қалалары мен ескерткіштерін көріп, тамашалауға ниет білдіретін саяхатшылар көп.

Жалпы, саяхатшыларды осы айтылған жайлар ғана қызықтырмайды. Саяхаттың танымдық қызметімен бірге тәрбиелік, сауықтырушылық қызметі бар екенін естен шығармауымыз қажет. Саяхат – тынығудың ең негізгі түрі ғана емес, сондай-ақ дене тәрбиесі мәдениетіне тәрбиелеудің құралы. Жаяу, шаңғымен, қайықпен, атпен, велосипедпен, т.б. жүру арқылы белсенді түрде орындалатын жорықтар адамды жинақылық пен ширақтыққа үйретеді. Жорық кезінде саяхатшы жол жүру дағдыларын бойға жинауға, таныс емес жерлерде: ормандарда, тауда дұрыс бағыт ұстай білуге, жаңа, белгісіз жайларды іздеп тауып, ашуға, оларды бақылауға, есте сақтауға үйренеді.

(<http://malimetter.kz/rekreaciyyk-resurstardy>)

- ?
1. Не себепті саяхатшылардың Қазақстанға қызығушылығы артып отыр?
 2. Жорық кезінде саяхатшы нені үйренеді?

3. «Қазақстанды таныстыру» бейнежазбасын (<https://www.youtube.com/watch?v=p1TLQb7zcsE>) тамашалап, өздерің тұратын аймақты шетелдік туристерге жарнамалаңдар.

4. Өздерің саяхат жасаған жерлерді суреттеп жазыңдар.

Жазуда төл сөз автор сөзінен арнаулы тыныс белгілері арқылы бөлінеді. Төл сөздің тыныс белгілері автор сөзі мен төл сөздің орын тәртібіне және төл сөзді сөйлемнің хабарлы, сұраулы, лепті және бұйрықты болуына қарай әртүрлі қойылады.

1. Төл сөз автор сөзінен бұрын орналасса, төл сөз тырнақшаға алынады не оның алдынан сызықша қойылады да, төл сөз бас әріптен басталып жазылады. Соңына, егер ол хабарлы сөйлем болса, үтір, сұраулы сөйлем болса, сұрау белгісі, лепті немесе ерекше леппен айтылған бұйрықты сөйлем болса, леп белгісі қойылады да, одан кейін, автор сөзінің алдынан сызықша қойылады. Мысалы: – Бақытыңнан айналдым, балаша қуанған ақ ботам! – деп Дәмет бәйбіше өз қуанышын көз жасымен білдірді. (*Ф.Мұстафин.*)
2. Төл сөз автор сөзінен кейін тұрса, автор сөзінен соң қос нүкте қойылады. Одан кейінгі төл сөз тырнақшаға алынады не алдынан сызықша қойылады. Мысалы: Міржақып Дулатов: «Білмегенді біле бер», – деген.

- ✓ 5. Төл сөздің тыныс белгісін дұрыс қойып, суреттердегі саяхатқа шыққан балалардың іс-әрекеті туралы пікір алмасындар.

- 🔍 6. Саяхат түрлерінің біріне балаларға арналған газет-журналдар мен ғаламтордан қажетті ақпарат жинаңдар.

1. Тарихи ескерткіштер мұражайына саяхат.
2. Теңіз түбіне саяхат.
3. Орманға саяхат.
4. Тауға саяхат.

- 🏠 7. Төл сөз бен автор сөзін қатыстырып, «Туған табиғатқа саяхат» тақырыбында шағын мәтін жазыңдар.

§80. Жазғы саяхат

1. Мәтінді оқып, қою қаріппен берілген сөздерге түсінік беріңдер.

Ауылға саяхат

Жаз келді дегенше, жер көк кілемдей жайқалып, күннің көзі жарқырап шыға келеді. Жаз – төрт мезгілдің ішіндегі ең ыстық әрі ең көңілді мезгіл. Өйткені оқушылардың барлығы демалысқа шығып, күнде серуендеп, ойын ойнайды.

Кей балалар сияқты мен де жазда атам мен әжемнің ауылына барамын. Мен үшін ең ашық аспан – ауылдың аспаны. Сан мың жұлдыз аспанда түрлі пішін көрсетіп тұрған секілді. Атам екеуіміз **Жетіқарақшыны** санап, түнгі салқын самалмен ұйықтап, шығыстан атқан күнмен бірге оянамыз. Таңғы шайды тәттілеп ішіп, айраннан ұрттап, кешке дейін ауыл балаларымен ойнаймын. Ауылда менің достарым өте көп, біз түрлі ойындар ойнаймыз: **асық, ләңгі, аударыспақ, күрес** және тағы басқа. Бұл – ер балалар ойнайтын қазақтың ұлттық ойындары. Қай жерде болмасын, ер балалардың бастары қосылса, футбол ойнайды. Сол секілді біз де бұл ойынды жақсы көреміз.

Жаз айларындағы тағы бір ерекшелік – кешкілік кездің қызықтары. Көрші балалармен аулада ойнаған ойындар қызық үстіне қызық бола береді. Кешкі **масатыдай құлпырған дала, салқын самал жел** керемет күйге бөлеп, уақыттың қалай зымырап өтіп жатқанын байқамай қаласың.

Жаз айларындағы әрбір саяхат өте тамаша, дегенмен жыл мезгілдерінің қайсыбірін алсақ та, әрқайсысының орны бөлек, ерекше...

(<https://surak.szh.kz/130829>)

2. Жетісу туралы өлеңді (23. mp3) тыңдап, Жетісудың табиғатын сипаттаңдар.

3. Оқылым мәтінінің өздеріңе ұнаған азат жолындағы негізгі ойды анықтап, төл сөз бен автор сөзі түрінде жазыңдар. Тыныс белгілерінің дұрыс қойылуына назар аударыңдар.

4. Жазғы демалысты жоспарлап, ауылдағы ата-әжеңе немесе туыстарыңа хат жазыңдар.

Хат жазуға қойылатын негізгі талаптар:

- 1) сәлемдесу, амандық-саулық сұрасу;
- 2) өзі туралы жазу және хат жазу мақсатынан хабар беру;
- 3) қорытынды, қоштасу.

5. «Жазғы саяхат» сөзіне сөзжұмбақ не өлең құрастырыңдар.

6. Өздеріңе жақсы таныс қалаға не ауылға ойша саяхат жасап, әңгіме жазыңдар. Жазба жұмысында ұлы саяхатшылардың сөздерін пайдаланыңдар.

§81. Қысқы саяхат

1. Мәтінді оқып, негізгі және қосымша ақпаратты анықтаңдар.

Табиғаттың әрбір маусымы ерекше болатыны сөзсіз. Әр маусымның өзіне тән қызығы бар. Соның ішінде қыс мезгілі де кіршіксіз аппақ қарымен, қаһарлы суығымен, сықырлаған аязымен әдемі. Қысқы саяхат әр адамның есінде ерекше сақталары анық.

Қысқы саяхатты қайда өткізген дұрыс? Ең бірінші, «Шымбұлақты» атап өткен жөн. «Шымбұлақ» тау-шаңғы курорты Алматы қаласының орталығынан 25 шақырым жерде, Іле Алатауы шатқалында 2260 метр биіктікте орналасқан. Қар қабатының орташа деңгейі – 150 см. Желтоқсан-сәуір айлары аралығында аймақты қар басып жатады. Мұнда қарлы беткейде зырылдайтын шаңғышылар, экстремалды секіруді қалайтын, сан қилы бұрылыстар жасап түсетін батыл сноубордшылар, алаңсыз демалысты сүйетін туристер, қала қонақтары, жергілікті тұрғындар келеді.

«Медеу» мұз айдыны – қысқы саяхатты естен кетпестей қылып өткізетін бірден-бір жер. «Мұз айдынына «Медеу» деген атау қалай қойылды?» деген сауал туындайтыны анық. Тарихшылардың сөзіне сенсек, мұз айдын орналасқан шатқалға қазаққа танымал Шапырашты Пұсырман батырдың ұлы – Медеудің есімі берілсе керек. «Медеу» мұз айдыны теңіз деңгейінен 1691 метр биіктікте орналасқан.

Қыс ақша қарымен, көк айдын мұзымен сәнді. Күн бірде жылынып, бірде суытып тұратынымен де ерекшеленеді. Қыстың таңғы салқын ауасы керемет күйге бөлейді. Қарға күн сәулесі түсіп, көз тоймайтындай жарқырайды.

(«Балалар әлемі» журналынан)

1. Қысқы демалыс несімен ерекшеленеді?
2. «Шымбұлақ» демалыс орны туралы не білесіңдер?

3. Мұз айдыны неге «Медеу» деп аталған?
4. Қысқы саяхатқа қандай дайындықпен шыққан жөн?

- 2. Мәтінді бөліктерге бөліп, жоспар құраңдар. Жоспарға сәйкес мазмұндаңдар.

-

 1. Төл сөз автор сөзінің ортасына орналасса, автор сөзінен соң қос нүкте қойылып, төл сөз тырнақшаға алынады не оның алдынан сызықша қойылады да, бас әріппен жазылады. Соңына, егер ол хабарлы сөйлем болса, үтір, сұраулы сөйлем болса, сұрау белгісі, лепті немесе ерекше леппен айтылған бұйрықты сөйлем болса, леп белгісі қойылады да, одан кейін, автор сөзінің алдынан сызықша қойылады. Мысалы: *Қарашоқыны бөктерлеп, ай маңдай аттың жол жорғасымен жүріп отырып, Абай:*
– *Шыңғыстың бөктері тегіс көктепті-ау!* – деп, айналаға көз жіберіп келе жатты. (М.Әуезов.)
 2. Автор сөзі төл сөздің арасына орналасса, автор сөзінің алдынан да, соңынан да үтір және сызықша қойылады, мұндайда төл сөздің екінші бөлігі кіші әріптен (егер жаңа сөйлем болса бас әріптен) басталып жазылады. Мысалы: *«Ғылымды пайдаланып отырса да, – деді Ахмет Байтұрсынұлы, – сезбейтін сол пайдасын надандар бар».*

- 3. Төл сөз бен автор сөзінің тыныс белгілерін дұрыс қойып жазыңдар.

1. Ертең ерте жиналыңдар! деді Ербол Баратын жеріміз алыс. 2. Шәмсия ұзақ ойланып Жарайды, сені топқа қосайын деді. 3. Ата, сіз айтыңызшы деді Ерсайын осы жердің тарихын біреу білсе, сол адам сіз шығарсыз. 4. Бұрыннан келе жатқан әңгіме ғой деп әжем ойланып қалды мен де үлкендерден естігенмін.

- 4. Мәтін мазмұнын негізге ала отырып, диалог құрастырып, тыныс белгілерін дұрыс қойып жазыңдар.

- 5. «Шымбұлақ», «саяхат» сөздеріндегі әріптерді пайдаланып, бірнеше толық мағыналы сөздер құраңдар.

Үлгі: «Балқарағай» сөзіндегі әріптерді пайдаланып, сөздер құрау: бал, қарағай, қара, бала, ағай, ара, ай, қар, балға, арай, қарға, лақ, арал...

- 6. Қазақстандық және шетелдік саяхатшыларға Шымбұлақ немесе Медеуді жарнамалап, мәтін құраңдар. Жарнама мәтінінде Қазақстанның танымал тұлғаларының сөздерін пайдаланыңдар.

§82. Елордаға саяхат

1. Ребусты шешіп, бұл сөздің мағынасын ашыңдар.

1. Ребустың жауабы қай қаланың символы?
2. Оған қатысты қандай аңыздарды білесіңдер?
3. Неге символ ретінде осы ағаш алынған деп ойлайсыңдар?

2. Мәтінді оқып, монумент туралы ойларыңды ортаға салыңдар.

Бейбітшілік ұялаған – Бәйтерек

«Бәйтерек» монументі Есіл өзенінің жағасындағы Қазақстанның **бас қаласы** – Астанада орналасқан. Металдан, **әйнек** пен бетоннан жасалған бұл «терек» сәулеттік мағынасы жағынан да, жасалуы жағынан да **бірегей**: ол биіктігі 97 метрлік (ал шарды қоса есептесе 105 м) металл құрамасынан, салмағы мың тоннадан астам бес жүзге жуық қададан тұрады. Монументтегі барлық дүние: төбесіндегі алтын шар, биіктігі және үш аймаққа бөлінген ішкі архитектурасы белгілі бір символды білдіреді. Осындай диаметрі 22 метр және салмағы 300 тонна болатын **алып** шар әлемде тұңғыш рет бізде салынды.

«Бәйтерек» нысаны үш бөліктен тұрады: астыңғы бөлігі ұлттардың **тамыр жаюы**, ал одан кейінгілері өркендеу кезеңдерінің **нышандарын** білдіреді. «Бәйтерек» кешенінде келушілердің демалып, асықпай отырып, төңірегін көруіне мүмкіндік беретін дәмхана да бар. Панорамалық залдың ортасында 17 жапырақтан тұратын, 17 түрлі әлем діндерінің уәкілдерінің қолы қойылған ағаш глобус орналасқан. Ал қасында монументті жасау идеясының авторы – Қазақстан Республикасы Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың алақанының ізі бар.

Астананың орталығында көкке бой созып тұрған «Бәйтерек» – қазіргі Қазақстанның нышан-символы, қазақ **халқының** қайта өрлеуі мен түлеуінің, мемлекеттілігінің, биіктік пен тереңдіктің, кеңдіктің белгісі, **дарқандықтың** көрінісі **іспетті**. Ол – елорда халқы мен қонақтарының ең көп баратын **сүйікті** орны.

(«Мөлдір бұлақ» журналынан)

Бір төл сөздің ішінде екінші төл сөз айтылса, алғашқысының алдынан сызықша қойылады да, соңғысы тырнақшаға алынады. Мысалы: Кейде әжем маған: – «Ақыл арымайды, алтын шірімейді» деген, ақылды бол, балам, – дейді.

- ✓ 3. Төл сөз бен автор сөзінің тыныс белгілерін дұрыс қойыңдар.

Маған Астананың сәулеті ұнайды, жаңа қаланың сәулеті ерекше. Ол жерде әсемділік, белгілі рух бар деді Нидерландыдан келген Хелен.

Гиперфотосурет жанрының негізін қалаушы Жан-Франсуа Розье Астана туралы

Астана көшелерінде әр қадам басқан сайын осы жерде батыс және шығыс мәдениетінің тоғысып тұрғанын байқадым, – деді. (*«Алматы ақшамы» газетінен*)

– Қала бұрынғыдан көп өзгеріпті. «Елу жылда ел жаңа» деген осы, – деді апам. (*А.Қасымбек.*)

- 🔍 4. Оқылым мәтіндегі қою қаріппен берілген сөздердің мағынасын сөздіктердің көмегімен түсіндіріңдер.

- 🎧 5. «Астананың көрікті жерлері» атты бейнежазбамен (https://www.youtube.com/watch?v=uXA_3N6oUF4) танысып, иллюстрацияларды пайдалана отырып, Астанаға алғаш келген қонаққа қайда баруға болатыны жөнінде жол көрсетіңдер.

- 📝 6. Берілген тірек сөздерді пайдаланып, хабарландыру құрастырыңдар.

Хан Шатыр, естен кетпес кеш, сыйлықтар, жеңілдік, ойындар, тосынсый, қапы қалмаңыз, жұлдыздар, концерт.

- 🏠 7. Тыңдалым мәтіндегі бір сәулет нысанын (өз қалауларың бойынша) сипаттайтын жазбаша мәтін құраңдар. Мәтінде Қазақстанның әйгілі адамдарының сөздерін қолданыңдар.

§83. Алматыға саяхат

- 🎧 1. «Алматының тарихы» (<https://www.youtube.com/watch?v=F-AC7LHxbww>) бейнежазбасын көріп, «Әсем қала Алматы» (<https://www.youtube.com/watch?v=04Qq0lw2KaU>) таныстырылымын тамашалаңдар.

1. Алматы қаласының іргесі қай ғасырда қаланған?
2. Бүгінде Алматы қандай қала?

2. Мәтінді оқып, тақырып қойындар. Қазақстандағы ең үлкен қала туралы өздерің білетін мәліметтермен бөлісіңдер.

Тянь-Шань жоталарының етегінде орналасқан әсем қаланы «бақша-қала» деп бекер атамаған. Қаланың 8 мың гектардан астамын бақшалар, саябақтар мен гүлзарлар алып жатыр. Көктемде бау-бақшалардағы алма, өрік, шие гүлдеген кезде қала ертегіге айналады. Алматы қаласының атауы *алма* сөзінен шыққан. Дәл осы жерде аты әлемге танымал апорт алмасы өседі.

Алматы – Қазақстан Республикасының оңтүстік-шығысында орналасқан ең ірі мегаполис. Қала 170 шаршы км-ден астам алаңды құрайды. Ол кіші және үлкен Алматы өзендерінің торабында орналасқан.

Мегаполис – (грек. *megas* – үлкен, *polis* – қала) – бірнеше елді мекеннің қосылуы нәтижесінде пайда болған ірі қоныстану аймағы.

Қаланың басты құндылықтарының бірі – Көктөбе. Оңтүстігі қаламен шектесетін жоталы мекен 1070 метр биіктікте орналасқан. Көктөбенің басына шығу арқылы қаланың алақандағыдай көрінісін тамашалауға болады. Дәл осы жерде қаланың керемет түнгі көрінісінің куәсі бола аласыздар.

28 гвардияшыл-панфиловшылар атындағы саябақта Ұлы Отан соғысында Мәскеуді қорғаған ержүрек қазақстандық батырларға тұрғызылған мемориал, естелік аллеясы мен Мәңгілік алау бар.

Осы бақтағы Вознесенский шіркеуін 1904–1907 жылдары жергілікті сәулетші А.Зенков бірде-бір шегесіз салған. Ол әлемдегі ағаштан жасалған ерекше тоғыздықтың бірі саналады. Шіркеу 1911 жылы болған 10 балдық жер сілкінісіне төтеп берген.

Тәуелсіздік монументі – Республика алаңына көрік берген қайталанбас құрылыс. Аталған монументтің авторы – Шота Уәлиханов. Монументтің ұшар басына барысқа мінген алтын адам бейнесі орнатылған. Ал монументтің айналасында қазақ даласының ежелгі тарихы толықтай қамтылған.

(<https://kk.wikipedia.org/wiki/Алматы>)

3. Оқылым мәтінін мағыналық бөліктерге бөліп, ат қойыңдар. Жоспар құрыңдар.
4. «Алматы қаласында» тақырыбында диалог құраңдар. Ондағы төл сөздерді төлеу сөзге айналдырыңдар.
5. Оқылым және тыңдалым бөлімінен тірек сөздерді анықтап, Алматы қаласын «Кластер» әдісімен сипаттаңдар.
6. «Еркін микрофон» әдісімен Алматының көрікті жерлері туралы өзара сұхбат жүргізіндер.
7. «Алматы – қазақ мәдениетінің қара шаңырағы» деген тақырыпта ойтолғау жазыңдар.
- Тірек сөздер: М.Әуезов атындағы академиялық драма театры, ҚР Ұлттық кітапханасы, Абай атындағы Опера және балет театры, Ф.Мүсірепов атындағы балалар мен жасөспірімдер театры, Республика сарайы, Ә.Қастеев атындағы өнер мұражайы.*

§84. Тауға саяхат

1. «Қазақстан таулары» (<https://www.youtube.com/watch?v=MJ4oX9ojak8>) бейнежазбасын тамашалап, өзара ой бөлісіндер.
2. Мәтінді оқып, тақырып қойыңдар. Сендер де тауды суреттендер.

Қандай екен тоғай іші?!
 Көру үшін біз енеміз.
 Тоғай өтіп, өзен өтіп,
 Тау басына біз жетеміз!

Түске қарай тізбектелген топ кішкентай тоғайға келіп кірді. Тоғай іші салқын, көлеңке, майда шөбі кілемдей ғажап екен. Биік ағаштардың жапырағы сыбдырлап, самал жел бойынды балқытады. Мөлдір бұлақтың суына қанып алып, көк майсаға аунап ойнады. Шамалы демалып, тамақтанып алған соң, тоғайдан шығып, таудың етегіне жетті.

– О-о-го-го-гоо! – деді бәрі тауға қарап.

Таудың етегі жасыл шөппен, қызыл-сары гүлмен көмкерілген. Ал ортасынан төбесіне қарай жалпақ, жылтыр тастар жауып жатыр.

– Та-ау! Біз саған келдік-ау! – деді Үрпек. – Сен сондай әдемісің. Тақияң аппақ бұлттан, жейдең қоңыр тастан, етегің ғажап гүлден жасалыпты.

– Үрпек, сен қалай дұрыс тауып айттың. Үлкендер сияқты ойлайсың, – деп өзінен басқаны мақтай алмайтын Мимидің өзі таңғала мақтап жіберді.

Айнала тегіс көрінеді екен. Өне, анау – өздері дем алған тоғай. Анау – көпірінен әрең өткен өзен. Анау – өз ауылдары. Таудың арғы бетінде суы айнадай жарқырап көл жатыр. Табиғат барлық сәнін көрсетіп, мол шуағын төгіп тұр. Достар таңғала қарап тұр.

– Сенің тауың қандай керемет! – деді Үрпек.

– Бұл – бәріміздің тауымыз! Біздің әлем! – деді Жебе.

(<http://adebiportal.kz/tau-a-sayakhathat.page/>)

1. Тыңдалым және оқылым бөлімдерінде ортақ ойлар мен ұқсас суреттер бар ма?
2. Қазақстандағы қандай тауларды білесіңдер?
3. Тауға саяхат жасаудың ерекшелігі неде деп ойлайсыңдар? Қандай қауіпсіздік ережелерін сақтау керек?
4. «Таудың етегі» тіркесінің жасалуын түсіндіріңдер.

3. Оқылым мәтініндегі төл сөз бен автор сөздерін төлеу сөзге айналдырып жазыңдар.

4. Берілген тірек сөздерді пайдаланып, шағын әңгіме құрастырыңдар.

Тау, достар, биік шың, қызықты әңгіме, биіктікті бағындыру, табиғатты қорғау.

5. Қазақстанның таулары туралы ақпарат жинап, «Венн диаграммасы» әдісімен екі тауды салыстырыңдар.

6. «Жер шоқтығы – Көкшетау» тақырыбы бойынша энциклопедиялар мен газет-журналдан мәліметтер жинап, жарнама жазыңдар.

§85. Атақты саяхатшылар

1. Мәтінді оқып шығып, өздерің білетін мәліметпен толықтырыңдар.

Жер шарында көптеген елді мекендер, аралдар, өзен-көлдер мен теңіздер бар. Оларға берілген атаулар сол жерге саяхат жасап, зерттеу жұмыстарын жүргізген атақты саяхатшылардың есімдерімен тығыз байланысты. Солардың қатарына Христофор Колумб, Фернандо Магеллан, Америго Веспуччи сынды атақты саяхатшыларды жатқызуға болады.

Христофор Колумб – еуропалықтарға Америка құрлығын ашқан атақты теңізші. Ол 1451 жылы Италияның Генуя қаласында тоқымашының отбасында

дүниеге келген. Жастайынан теңіз саудасымен айналысқан Колумб Гвинеяға дейін сапар шегеді. Кейіннен Португалия короліне Үндістанға бару жобасын ұсынады. Алайда Португалия королі жобаны қабылдамаған соң, Колумб Испанияға кетеді. Ол күзде Орталық Америкадағы Сан-Сальвадор, Куба, Гаити аралдарын ашады. Колумб Ұлы географиялық жаңалықтарды ашуды бастап берді. Ол бүкіл ғұмырында 4 рет экспедицияға шыққан.

Фернандо Магеллан – 1480–1521 жылдар аралығында өмір сүрген Португалияның теңіз саяхатшысы. Ол ең бірінші болып теңіз жолымен жер шарын айналып шыққан. Ол өзінің экспедицияларында Атлант мұхиты арқылы Оңтүстік Американың шығыс жағалауларына жетеді. Ф.Магелланның құрлық пен Отты Жер топаралы арасынан ашқан бұғазы қазірде «Магеллан бұғазы» деп аталады.

Америго Веспуччи – теңіз саяхатшысы. Ол 1454 жылы Италиядағы Флоренция қаласында дүниеге келген. Веспуччи алғашқы теңіз саяхатын Канар аралдарына жасайды. Ол ұзақ жылдар бойы Испания мен Португалияда теңізші қызметін атқарады. Веспуччидің алғашқы теңіз саяхаты 1497 жылы жасалды. Қазіргі Америка мемлекетінің атауы Веспуччидің есімімен тікелей байланысты. («Балаларға базарлық» энциклопедиясынан)

1. «Саяхатшы» деген кім? Олардың басты қызметі қандай?
2. Мәтінге қандай ат қоюға болады? Неліктен? Себебін түсіндіріңдер.
3. Мәтінде аталған саяхатшылар есімі сендерге таныс па?
4. Бұл саяхатшылардың мақсаты не болған? Олар өз мақсаттарына жете алды ма?

2. «Саяхатшы» сөзінің мағынасын ашыңдар. «Кластер» әдісімен топтастырыңдар.

3. Оқылым мәтініне сүйене отырып, төл сөз бен автор сөзіне бірнеше мысал келтіріп жазыңдар. Тыныс белгілерінің дұрыс қойылуына көңіл бөліңдер.

4. Атақты саяхатшылардың бірінің өмірін зерттеп, қысқаша эссе жазыңдар. Жазба жұмысында басқа адамдардың пікірлерін пайдаланыңдар.

5. «Егер мен саяхатшы болсам...» тақырыбында өз саяхатыңның қысқаша жоспарын жасаңдар.

§86. Қазақ саяхатшысы – Шоқан Уәлиханов

1. «Шоқан Уәлиханов» бейнежазбасын (<https://www.youtube.com/watch?v=5SNarEILj10>. 0:00 минутынан 3:35 минутына дейін) тыңдаңдар. Бейнежазбадағы ақпараттарды пайдаланып, сөйлемдерді толықтырыңдар.

Шоқанның шын аты – Шоқан ... бекінісінде дүниеге келген. Шоқан – ... ұрпағы. Шоқанның әжесінің есімі – Шоқан ... өмір сүрді. Шоқан Омбыдағы ... оқыды.

Керекті сөздер: Мұхаммедханафия, Құсмұрын, Абылай хан, Айғаным, Кадет корпусы, ХІХ ғасырдың ортасы.

2. Мәтінді мұқият оқып, жоспар құрыңдар.

Шоқан Уәлиханов – қазақтың тұңғыш саяхатшысы

Уәлиханов Шоқан Шыңғысұлы – қазақтың ұлы ғалымы. Шын аты – Мұхаммедханафия, бала күнінде әжесі мен анасының «Шоқаным» деп еркелетіп айтуымен «Шоқан» аталып кеткен. Туған жері – қазіргі Қостанай облысындағы Құсмұрын көлінің жағасы.

Шоқан ауыл мектебінде оқып, араб, шағатай тілдерін меңгереді. Бұдан кейін әкесі оны сол кездегі ең таңдаулы оқу орны – Омбы кадет корпусына оқуға береді. Зерек те зерделі Шоқан «екі-үш жылдан кейін-ақ өз қатарларын ғана емес, екі жас үлкендерді де басып озады» (Г.Н.Потанин). Шоқан осында белгілі шығыстанушы ғалым И.Н.Березиннің тапсырмасы бойынша Тоқтамыс ханның «Жарлығына» талдау жасайды. Бұл – оның алғашқы ғылыми еңбегі еді. Жастығына қарамай, оның білімдарлығын орыс ғалымдары да жоғары бағалап, мойындай бастаған болатын.

Кадет корпусын бітіргеннен кейін Шоқан Батыс Сібір генерал-губернаторының кеңсесінде қалдырылады. Ол 1855 жылы Ұлы жүзді Қоқан хандығының ықпалынан шығарып, Ресейге қосу үшін ұйымдастырылған экспедицияға қатысып, Семей, Аягөз, Қапал арқылы Іле Алатауына дейін келеді. Жоңғар қақпасына, Алакөл, Тарбағатайға саяхат жасайды. Осы сапарында қазақ, қырғыз ауыз әдебиеті, тарихы мен этнографиясынан материал жинайды. Бұл еңбегін жоғары бағалаған генерал Г.Х.Гасфорт оны наградаға ұсынады, әскери лауазымы бір сатыға жоғарылап, «поручик» атағын алады.

1855 жылы Шоқан Орталық Қазақстанды, Жетісу мен Тарбағатайды аралайды. Қазақ халқының тарихы мен әдет-ғұрпы, діни ұғымдары жайында материал жинап қайтады. «Тәңірі», «Қазақтардағы шамандықтың қалдығы» деген еңбектерін жазады.

(«Егемен Қазақстан» газетінен)

- 3. Оқылым және тыңдалым мәтіндері бойынша сұхбат құрастырып, тыныс белгілерін дұрыс қойып жазыңдар.
- 4. Оқылым мәтінін негізге ала отырып, Шоқан Уәлиханов туралы білетіндеріңді «Т кестесіне» толтырыңдар.

Шоқан Уәлиханов туралы мәтін бойынша ақпарат	Өзім білетін ақпарат

- 5. Ғаламтор мен қосымша әдебиеттерден Ш.Уәлиханов туралы айтылған пікірлерді жинастырып, «Шоқан туралы ойлар» тақырыбында слайд жасаңдар.
- 6. Ізденімдік тапсырмада жинаған мәліметтерді пайдаланып, Шоқанның портретін суреттеп жазыңдар. Төл сөздің тыныс белгілерін дұрыс қойыңдар.

§87. Қазақтың қазіргі саяхатшылары

- 1. Мәтінді оқып, негізгі және қосымша ақпаратты анықтаңдар.

Қазақтың қазіргі саяхатшыларының бірі – Халықаралық туризм және спорт академиясының академигі Сапар Ысқақұлы. Сапар Ысқақұлы – жер шарындағы барлық 6 континентте, 100-ден астам елде болған, отбасымен бірге Гималай тауында болып, Хан Тәңірі шыңына шыққан, еліміздің тарихында 2007 жылы тұңғыш рет Оңтүстік полюсте (Антарктикада) болып, ҚР Мемлекеттік Туын орнатқан (оның бұл ізгі ісі «Антарктиканың Үлкен кітабына» тіркелген), 2008 жылы Солтүстік полюсті (Арктика) бағындырған, балалар және жасөспірімдер туризмін ұйымдастыруға ықпал жасағаны үшін «Алтын түсбағдар» кубогімен марапатталған атақты саяхатшы.

Астана қаласындағы «Қазіргі заманғы өнер мұражайында» Сапар Ысқақұлының Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 20 жылдығына арналған «Әлем саяхатшының көзімен» атты фотокөрмесі ашылды. Саяхатшы Сапар Ысқақұлының үш кітабын оқып, фотокөрмесімен танысқанымызда: «Ағамыздың жетпіске келген жасына қарамай, әлемнің жүзден астам елін аралауға, барлық 6 континентте болуға, Антарктида, Арктиканы «бағындыруға» қалай күш-қуаты жетті екен?! Айлап сапарда жүргенде барған жерлерін тамашалаумен бірге, олар жөнінде ғылыми-энциклопедиялық, тарихи деректі қалай жинап алды екен, қалай соның бәрін ойында қорытып, үш кітап жазып шығуға негізгі жұмысынан тысқары бос уақыт тапты екен?!» – деп таң-тамаша қалғанымыз рас. Сірә, бұл Сапар Ысқақұлының қазақ елін әлемге танытпақ болған мұратының ұлылығынан жүзеге асқан шығар...

(<http://info-tses.kz/mobile/news/-yg-l-sayakhatshylary/>)

1. С.Ысқақұлы жер шарының неше елінде, қай құрлықтарда болды?
2. 2007–2008 жылдары қазақ саяхатшысының өмірінде қандай жаңалықтар болды?
3. С.Ысқақұлының Астанадағы фотокөрмесі қалай аталды?

2. Рәсімделуі мен құрылымын сақтай отырып, С.Ысқақұлының фотокөрмесіне жарнама жасаңдар.

Тірек сөздер: карта, тарих, әдет-ғұрып, өлке, тұсбағдар, зерттеу.

3. Екі топқа бөлініп, қазіргі таңда әлемді шарлап жүрген қазақстандық саяхатшылар туралы ақпарат көздерінен қосымша мәлімет жинаңдар.

1-топ: О.Мазбаев туралы,

2-топ: М.Сағымбаев туралы.

4. Белгілі ғалым, саяхатшы О.Мазбаевтың пікіріне сүйене отырып, саяхаттың пайдасын төл сөз бен автор сөзін қатыстыра отырып жазыңдар.

Өзге елді араламас бұрын өз еліңді бес саусақтай білуің қажет. Мәселен, қазір оңтүстікте тұратын бала Каспийді, батыстың баласы Алтайды, шығыстың баласы Көкшетауды көрмеген. Олай болмайды. Оқушылардың патриот болуы, әдемілікті сүйі өлкетанудан басталады. Еліміздің табиғаты неше рет шарласаң да, таңдандырмай қоймайды. Таныған сайын таңғаласың, тарихқа жүгінесің, білімің артады.

(«Ұлан» газеті)

5. Туған елімізді суреттеп, «Қазақстан – саяхатшылар көзімен» тақырыбында эссе жазыңдар.

§88. Саяхатқа шығу ережелері

1. Мәтінді оқыңдар. Ондағы саяхатқа шығу ережелерін өз білетіндеріңмен толықтырыңдар.

Саяхатқа шығу ережелері

Асыға күткен жазғы демалыс та келіп жетті. Балалар ата-анасымен не құрбыларымен демалыс орындарына жол тартады, әдемі жерлерді көруге саяхатқа шығады. Басқа қалаға барып, бөтен адамдармен танысып, жаңа достар табады.

Жорық немесе саяхат кезінде қауіпсіздікті сақтау ережелерін естен шығаруға болмайды. Мысалы: топпен журу; тәртіп сақтау; аса жылдам жүрмеу; бір-біріне көмек беру; жетекшінің рұқсатынсыз жолды қысқартпау; ең

қауіпсіз жолды таңдау; ағысы қатты жерге суға түспеу; балдырлары бар, лай жерге түспеу; шөпте жалаңаяқ не ашық аяқ киіммен жүрмеу; биік таулы аймақта күннен қорғайтын көзілдірік кию; өзеннен өту тәртібін бұзбау; жолқапшықты дұрыс жабдықтау; құраған шөбі бар жерге от жақпау; жан-жаққа қоқыс тастамау; саяхат аяқталғаннан кейін жағылған алауды өшіру сияқты.

Бұл – жалпы ережелер. Белсенді туризмнің әр жеке түрінің жорық сипатына қарай қауіпсіздік ережелері, талаптары мен нұсқаулары өртүрлі болады. Белгілі бір туристік саяхат түрін таңдаған кезде арнайы дайындық жүргізіп, қауіпсіздікті қамтамасыз ету керек. Жорық кезінде осындай қауіпсіздік ережелерін сақтамау немесе оларды білмеу көбіне қайғылы жағдайлар мен жарақаттарға әкеледі. Сондықтан ең бірінші мақсат – жорықты дұрыс ұйымдастыру.

(malimetter.kz/belsendi-turizmde-kauipsizdikti-zhane-tamaktanudy-ujymdastyru/)

1. Саяхатқа жиі шығасындар ма? Саяхатқа кіммен шыққанды ұнатасындар?
2. Саяхатқа шыққанда ұстанатын қауіпсіздік ережелерін білесіңдер ме?
3. Ережелер бұзылған жағдайда қандай әрекет жасаған болар едіңдер?

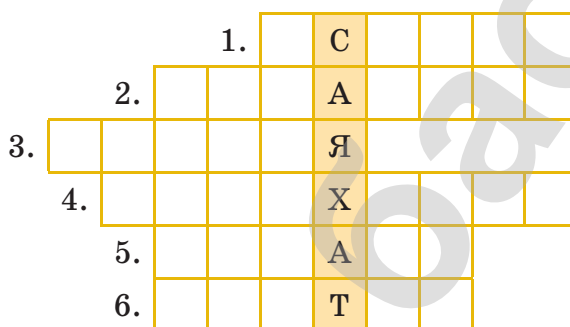

2. Арнайы дереккөздерді пайдалана отырып, «Т кестесін» толтырындар.

Суға шомылу кезіндегі қауіпсіздік ережелері	Өртке қарсы қауіпсіздік және алау жанындағы сақтық шаралары

-
3. «Саяхатта сақ болайық» тақырыбында туристік бюро қызметкерімен өткен семинар туралы хабарлама жазыңдар. Төл сөзге байланысты тыныс белгілерінің дұрыс қойылуына назар аударыңдар.
-
4. Жұптасып, саяхатқа шыққандағы қауіпсіздік ережелері туралы сұхбат құрастырыңдар.
-
5. «Саяхат» сөзжұмбағын шешіңдер.

СӨЗЖҰМБАҚ

1. Елорда.
2. Қазақстандық саяхатшы.
3. Колумб туған ел.
4. Қазақтың тұңғыш ғалымы, саяхатшысы.
5. Әсем қала.
6. Жетісудағы тау.

- 6.** Қазақстан табиғаты туралы жазылған өлеңдерді жинастырыңдар. Өлеңдерден үзінділер келтіріп, «Қазақстан ақындар көзімен» тақырыбында шығармашылық жұмыс жазыңдар.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақ тілі. Орта білім беру мазмұнын жаңарту аясында негізгі орта білім беру деңгейінің 5–9 сыныптарына арналған оқу бағдарламасы. – Астана, 2016.
2. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. Бас редактор Ә.Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» бас редакциясы, 1998.
3. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. – Алматы, 2011.
4. Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде. Т. 1: Адам. – Алматы, 2009.
5. Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде. Т. 2: Табиғат. – Алматы, 2013.
6. Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде. Т. 3: Қоғам. – Алматы, 2013.
7. Исаев С. Қазақ тілі. Оқу құралы. – Алматы: Өнер, 2007.
8. Кенжеахметұлы С. Жеті қазына. – Алматы, 2003.
9. Алтынсарин Ы. Таңдамалы шығармалары. – Алматы: Ғылым, 1994.
10. Әлімов А. Интербелсенді әдістерді ЖОО-да қолдану мәселелері. – Алматы, 2013.
11. Қалжанова Ж. Қазақы жүрек қағысы. – Алматы, 2014.
12. Сәрсекке М. Қаныш Сәтбаев. Роман-эссе. – Астана: Фолиант, 2008.
13. Адамбаев Б. Халық даналығы. – Алматы: Мектеп, 1976. – 156 б.
14. Төрежанов М. Әңгімелер. – Алматы: Жазушы, 1970. – 30 б.
15. Қайырханова А. Өнерлі балалар (әңгіме). «Өзін-өзі тану» оқулығы (3-сынып) – Алматы. Алматы: Бөбек, 2010.
16. Жансүгіров І. Таңдамалы. – Алматы, Ан-Арыс, 2009. – 320 б.
17. Менің алғашқы энциклопедиям. Балаларға арналған ғылыми-көпшілік басылым. Құраст.: А.Ү.Сужикова, Ф.С.Лекерова, М.Қ.Солтанғазина. – Алматы, 2013.
18. Қазақ салт-дәстүрлері. Құрастырған Ж.Мұса. – Алматы, 2008.
19. Ахметова З. Тілашар. http://dk.kz/kuttiktau-show_655
20. Мұстафин Ғ. Жақсы дәстүр жайында. – Алматы, 1972.
21. Ермекова Т., Оданова С. Кестелі грамматика. – Алматы, 2015.
22. Отарбекова Ж., Нұржанова Б., Байтымбетова П. Нормативті қазақ тілі. – Алматы, 2015.
23. Мөлдір бұлақ. Жас зиялыларға арналған танымдық журнал. Алматы, 2015, №1–5
24. Әлемде талай қызық бар: ғажайып құбылыстар энциклопедиясы. Ред. Б.Аяған. – Алматы, 2006.
25. Сәтімбеков Р. Қызықты биология. – Алматы, 2011.
26. Жылқыбай М. Тауға саяхат. Әңгімелер жинағы. – Алматы, 2008
27. Мақатаев М. Таңдамалы шығармалар. – Алматы, 2012.
28. Балаларға базарлық. Энциклопедия. Құрастырған Б.Жұматаев. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2013.

Электронды қорлар

1. <http://el.kz/m/articles/view/content>
2. cpm.kz/ru/blogs/?page=...
3. <https://infourok.ru>
4. <http://www.altyn-orda.kz>
5. <http://massaget.kz>
6. <http://www.balalaralemi.kz>
7. <http://makala.kz/ruhaniat/>
8. <http://islam-shalkar.kz/>
9. <http://kitap.kz/audiobook>
10. <https://www.youtube.com/watch?>
11. <http://bnews.kz/kz/news/>
12. balapan.kaztrk.kz/
13. <https://kaztube.kz/video>
14. <https://kaztube.kz/audio>
15. <http://qazaqsha.kz/articles>
16. <http://ustazbol.kz/>
17. <http://aitaber.kz/blog>
18. <https://www.info-tses.kz>
19. <https://www.twig-bilim.kz>
20. ikaz.kz/zhaz-turaly-shygarma
21. <http://adebiportal.kz/>
22. <http://malimetter.kz/>

Мазмұны

	Алғы сөз.....	3
I	МӨДЕНИЕТ: ТІЛ ЖӘНЕ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС	4
	§1. Ана тілі – ұлт байлығы	4
	§2. Тіл – қатынас құралы	5
	§3. Тіл – бірлік құралы	7
	§4. Тіл тазалығы	8
	§5. Жеті жұрттың тілін біл	10
	§6–7. Сөйлеу мәдениеті. Амандасу, қоштасу	11
	§8. Сөйлеу мәдениеті. Сыпайылық, әдептілік	14
	§9. Тілі байдың ойы да бай	16
II	КИІМ. СӨН. ТАЛҒАМ	18
	§10. Киім түрлері және сөн туралы түсінік	18
	§11. Киім стильдері.....	19
	§12–13. Қазақтың ұлттық киімдері.....	21
	§14. Қазақстандық дизайнерлер	23
	§15. Талғам	25
	§16. Киім кию мәдениеті.....	26
III	ОТБАСЫЛЫҚ ДӘСТҮРЛЕР МЕН МЕРЕКЕЛЕР	28
	§17. Балаға ат қою.....	28
	§18. Бесікке салу.....	29
	§19. Тұсау кесу	30
	§20. Тілашар.....	32
	§21. Туған күн	33
	§22. Қонақ күту дәстүрі.....	35
	§23. Қазақ халқының салт-дәстүрлері	36
IV	ЖАНУАРЛАР ӨЛЕМІ МЕН ӨСІМДІКТЕР ДҮНИЕСІ	38
	§24. Адам және табиғат	38
	§25. «Қазақстанның Қызыл кітабы»	39
	§26. «Бақа мен үйрек» ертегісі	41
	§27. Жан-жануарлар туралы ертегілер.....	42
	§28. Адам және жыртқыш аң	44
	§29. Өсімдік және музыка	45
	§30. Ғажайып ағаштар.....	47
	§31. Миуалы ағаш.....	48
	§32. Жеміс-жидектің пайдасы	50
V	БОС УАҚЫТ ЖӘНЕ ХОББИ	52
	§33. Бос уақытты тиімді пайдалану.....	52
	§34. Уақыттың қадірі	53
	§35. Балалық шақ	55
	§36. Уақыт алтыннан қымбат	57
	§37. Үйірменің үйретері көп	58
	§38. Хобби.....	59
	§39. Ұлы адамдардың өмірінен	61
	§40. Шаршамаймын десең,.. ..	62
	§41. Мен еліктейтін кейіпкердің сүйікті ісі	64
VI	ҚИЯЛ ӨЛЕМІ	66
	§42. Фантазия	66

§43. «Керкұла атты Кендебай» ертегісі	67
§44. «Ер Төстік» ертегісі	69
§45. Қиял мен аңыз	70
§46. Өнер-білім бар жұрттар.....	72
§47. Қожаның қиялы	73
§48. Космогондық ою-өрнек – адам қиялының жемісі	75
§49. «Ғажайып планета»	76
§50. Плутонға сапар	78
VII КӨЛІК ЖӘНЕ ЖОЛ БЕЛГІЛЕРІ	80
§51. Бағдаршам	80
§52. Жол қауіпсіздігінің ережелері.....	81
§53. Көліктің пайда болу тарихы	83
§54. Қазіргі кездегі автокөлік түрлері	84
§55. Су көліктері	86
§56. Өуе көліктері	87
§57. Жол қозғалысына қатысушылар	89
§58. Жол белгілерін білеміз бе?	90
§59. Қоғамдық көлік атаулары	92
VIII АДАМНЫҢ СЫРТ КЕЛБЕТІ МЕН МІНЕЗІ	94
§60. Бала Абай	94
§61. Бағып-қағуда көп мағына бар	95
§62. Асыл қасиет.....	97
§63. Уәдеге адалдық	99
§64. Жауынгердің тұлғасы.....	101
§65. Әке – балаға сыншы	102
§66. Өлін білмеген әлек	104
§67. Жақсыдан үйрен, жаманнан жирен!.....	106
§68. Күш атасы.....	107
§69. Кейіпкер бейнесі	109
IX АСПАН ӨЛЕМІНІҢ ҚҰПИЯЛАРЫ.....	111
§70. Ерте дүниедегі халық астрономиясы	111
§71. Жер – ғаламшар.....	112
§72. Ай мен Күн.....	114
§73. Көк аспан	115
§74. Жұлдыздар жымыңдайды	117
§75. Аспан өрнектері.....	118
§76. Аспан шамдары	120
§77. Айға сапар.....	122
§78. Мен ғарышкер боламын!	123
X САЯХАТ ЖӘНЕ ДЕМАЛЫС.....	125
§79. Саяхат, оның түрлері.....	125
§80. Жазғы саяхат	127
§81. Қысқы саяхат	128
§82. Елордаға саяхат	130
§83. Алматыға саяхат	131
§84. Тауға саяхат	133
§85. Атақты саяхатшылар.....	134
§86. Қазақ саяхатшысы – Шоқан Уәлиханов	136
§87. Қазақтың қазіргі саяхатшылары	137
§88. Саяхатқа шығу ережелері	138
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР	141

Оқулық басылым

**Тыныштық Нүрдәулетқызы Ермекова
Жәмила Керімбайқызы Отарбекова
Рая Нұрқызы Мұнасаева**

ҚАЗАҚ ТІЛІ

**Жалпы білім беретін мектептің
5-сыныбына арналған оқулық**

Суретшілері	А.Айтжанов, А.Хақимжанова, О.Подопригора, С.Пернебаева, Е.Овсянникова, Ө.Төлебиев, Д.Қдыров
Бас редакторы	Қ.Қараева
Редакторы	Н.Абдижаппарова
Техникалық редакторы	В.Бондарев
Көркемдеуші редактор	Е.Мельникова
Мұқабаның дизайні	В.Бондарев
Беттеген	Л.Костина, Г. Илишева, С.Сулейменова

Сатып алу үшін мына мекенжайларға хабарласыңыздар:

Астана қ., 4 м/а, 2 үй, 55 пәтер.

Тел.: 8 (7172) 92-50-50, 92-50-54. E-mail: astana@arman-pv.kz

Алматы қ., Ақсай-1А м/а, 28Б үй.

Тел.: 8 (727) 316-06-30, 316-06-31. E-mail: info@arman-pv.kz

«Арман-ПВ» кітап дүкені

Алматы қ., Алтынсарин к/сі, 87 үй. Тел.: 8 (727) 303-94-43.

Теруге 20.06.16 берілді. Басуға 30.06.17 қол қойылды. Пішімі 84 x 108 ¹/₁₆. Қағазы офсеттік.
Қаріп түрі «ММ Мектептік». Офсеттік басылыс. Шартты баспа табағы 15,12. Таралымы 30000 дана.

Артикул 705-012-001к-17